

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની જોડે બલામણ ક્યો મુજબ બૃહત્ કાવ્ય-
ગોદન ભાગ ૨ નામાં આપેલા પાઠ પ્રમાણે તૈયાર કરેલો.)

શામળબટ્ટ વિરચિત

ઉદ્યમકર્મસંવાદ

ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠ

ખી.એ.એલ.એલ.ખી.,ની ટીકા સમેત

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ધન્યારામ દેશાઈએ છાપી પ્રકટ
સામ્રાજ્ય બિલ્ડિંગ્સ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન)

પાટર

પૂર્વજન્મજનિતં પુરાવિદઃ કર્મ દૈવમિતિ સંપ્રચક્ષતે ।

અયમેન તદુપાર્જિતં ચિરાદૈવશુભયમવશં ન તત્કથમ્ ॥

પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મથી આજન્મમાં ઉત્પન્ન
શાસ્ત્ર જાણનારાઓ દેવ કહે છે; પણ લાંબા સમયથી ઉદાર
મેળવેલું છે તો પછી તે દેવને ઉદ્યમને વશ કેમ ન માનું

અયોગિનં પુરુષસિદ્ધયુપૈતિ લક્ષ્મી-

દેવં હિ દૈવમિતિ કાપુરુષા વદન્તિ ।

દેવં નિહત્ય કુરુ પૌરુષમાત્મશક્ત્યા

યત્ને કૃતે યદિ ન સિદ્ધ્યતિ કોઞ્ચ દોષઃ ॥

(દમનક કહે છે:) લક્ષ્મી પુરુષમાં સિદ્ધસરખા ઉદ્યોગી પાસે
છે; કારણ કે કાયર પુરુષો જ દેવ, દેવ આમ બોલ્યા કરે છે; (૧)
દેવને છોડી તું તારી પોતાની શક્તિવડે પુરુષાર્થ કર. (તું કહેશે)
યત્ન કર્યા છતાં જો સિદ્ધી થતી નથી તો (સિદ્ધી ન થાય તો યત્ન
દોષ નથી એમ માની છોડી દેવાનું કે બેસી રહેવાનું નથી; પણ પ્રયત્ન
માં જ દોષ છે એમ માની વિચારવાનું છે કે,) આ યત્નમાં દોષ ખોરબ
ગયો કે જોઈ સિદ્ધી થઈ નહીં? (અને તેમ વિચારી વિશેષ પ્રયત્ન કર.

પ્રયત્ન

પ્રસ્તાવના

—૨૭૭—

મુંબઈની યુનિવર્સિટીની ખોડે ગુજરાતી છાપાખાનાના બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ બીજામાં આપેલા ગુજરાતી ભાષામાં પદ્યમાં નવલ-કથા લખનાર કવિ શામળભટ્ટના “ઉદ્યમ-કર્મ સંવાદ” એ નામના કાવ્યનો પાઠ ચાલુ વર્ષની “સ્કૂલ-લીવીંગ સરટીફિકેટ”ની પરીક્ષા માટે નક્કી કરાવેલો છે. આ એક કાવ્ય શિખવા માટે વિદ્યાર્થીઓને વિનાકારણ ખર્ચનો બોલો પડે નહિ તેટલા માટે તેટલો ભાગ છુટો છપાવી પ્રકટ કર્યો છે અને તેની કિંમત પણ અદ્ય રાખવામાં આવી છે. બીજી પ્રતોના પાઠો મહત્વના નથી અને તેથી તે આપી વિદ્યાર્થીઓને તથા શિક્ષકોને તેના ગુંચવાડામાં નાંખવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. તેની અર્થસૂચક ટીકા સુરત-સાર્વજનિક સ્કૂલના એક માસ્તર અને કવિ દયારામનું જીવનચરિત્ર લખનાર રા. રા. ત્રિભુવનદાસ જમનાદાસ શેઠે વિદ્યાર્થીઓના હિત માટે લખી આપી છે. ટીકા પણ વિદ્યાર્થીઓની સમજશક્તિને સહાય કરવા પૂરતી આપી છે; વિદ્યાર્થીઓને બોલો થઈ પડે અથવા તેમની સ્વતંત્ર કલ્પનાશક્તિનો લોપ કરે અથવા ટીકાકારની નજરે વિદ્યાર્થીઓ ઘસડાય અથવા ટીકાકારની વિદ્વત્તા જણાય તેવી ન આપવાપર ખાસ ધ્યાન અપાયું છે. તે શિવાય કવિની ટુંકી જીવનરેખા જૂદા જૂદા પુસ્તકો ઉપરથી ઉપજાવી કાઢી છે. આ લઘુ પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડશે તેવી આશા છે.

મુંબઈ, ૧૯૨૦. }

પ્રકાશક

કવિ શામળભટ્ટની જીવનરેખા.

સર્વ કવિ શિરોમણિ, શામળભટ્ટ સમર્થ;
ન્યાં જેવી રચના દીસે, એમ ઓપાવ્યા અર્થ. (શામળ-પ્રશંસા)

વિક્રમના અરાઢમા સૈકાના ગુજરાતી કવિઓની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના પાનાઓ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે અંકિત છે. તેઓએ મુસલમાની રાજ્યકાળની પડતીમાં અને મરેઠાઓની ધાંધળમાં રાજકીય વાતાવરણની કાંઈપણ અસર પામ્યા વગર લોકોને ઉત્તમ પ્રકારનું વાર્તા અને આખ્યાનનું સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું છે. વાર્તાના સાહિત્યમાં સર્વને માગ મૂકાવે તેવો આપણો ચરિત્રનાયક શામળભટ્ટ છે. આ અતિ લોકપ્રિય થયેલા કવિના જન્મ મરણની તિથિઓ તથા વર્ષ ચોક્કસ જણાયાં નથી, પણ એકલા કાળમાં વિદ્યમાન હોય તે તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે. એની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ૫૦ વર્ષથી પણ વધુ લંબાયેલી હોવી જોઈએ, એવું અનુમાન કરવાને કારણે, તેના કેટલાંક કાવ્યોને આંતરે આપેલાં વર્ષો ઉપરથી મળે છે. એની રચેલી પદ્યાવતીની વાર્તામાં વિ. સં. ૧૭૭૪ નું વર્ષ મળી આવે છે. તેજ પ્રમાણે રૂસ્તમ બહાદુર પ્રવાહો અથવા અલરામ કુલીના સલોહો એણે ૧૭૮૦ માં અને રાણા હના સલોહો ૧૭૮૧ માં રચ્યા છે. સિદ્ધાસનખત્રીસી એણે ૧૭૭૨ માં રચી કરી અને ઘણું કરીને ૧૭૮૫ માં પૂર્ણ કરી હતી, તે મહાપદ્મીશીની પૂર્ણાહુતિમાં લખ્યા પ્રમાણે જણાય છે. ત્યાર પછી એણે નંદખત્રીશી રચી અને ૧૮૦૪ માં શિવપુરાણ રચ્યું. ૧૮૦૮ માં અંગદવિજિ નામનું ઉત્તમ કાવ્ય બનાવ્યું. તેણે છેલ્લું શુક્રબહોતેરી ૧૮૨૧ માં રચેલું જણાય છે. આ ઉપરથી તેણે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે ૧૭૭૪ થી તે ૧૮૨૧ સુધી સતત પ્રયત્નો કર્યા હોય. ૧૭૭૪ માં એણે પદ્યાવતી રચી છે, તેથી એ કાવ્ય જો એવું

કાવ્ય આપણે ગણીએ તો એવું ઉત્તમ પ્રતિનું કાવ્ય રચવાની શક્તિ, તે સમયનો અને સમાજનો ઇતિહાસ જોતાં, એનામાં આશરે ૨૫ કે ૩૦ મે વરસે આવેલી હોવી જોઈએ. આ ઉપરથી કવિ નર્મદાશંકરે જે અનુમાન તેના જન્મકાળની અવધિ ઝાંઝવા માટે કર્યું છે તે વાજબી લાગે છે. મતલબ કે તેનો જન્મ [વિ. સં. ૧૭૪૦ માં સંભવે છે અને અવસાન ૧૮૨૧ પછી લાગે છે. એના આશ્રયદાતા રખીદાસે એની કવિ તરીકેની કીર્તિ સાંભળીને આખા દિવસનો શ્રમ સંધ્યાકાળે વાર્તાઓ સાંભળી ઉતારવાને એને તેડાવ્યો હતો ત્યારે એની ઉંમર ૩૦ વર્ષની હતી એમ કહેવાય છે. રખીદાસની ઇચ્છાને માન આપી કવિએ જત્રીસ પૂતલીની વાર્તા ૧૭૭૫ માં શરૂ કરી તે વખતે કવિની ઉંમર ૩૦ થી ૩૫ વર્ષની આપણે ધારીએ તો એનો જન્મ ૧૭૪૫-૪૦ ની આસપાસ હોવાનો સંભવ છે.

એક બીજું અનુમાન પણ ઉપલી વાતને ટેકા આપે છે. ભટ્ટ પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભે કાવ્યો રચેલાં છે. તે કાવ્યો વાંચતા જણાય છે કે વલ્લભ અને શામળ વચ્ચે કવિતા સંબંધમાં ભારે વિગ્રહ ચાલેલો હોવો જોઈએ અને તેનો સમય ૧૭૬૦ થી તે ૧૭૭૭ સુધીનો આંકી શકાય. હોંસે કારણ કે ૧૭૬૦ માં રચાયેલા મિત્રધર્માખ્યાનમાં અને ૧૭૭૧ માં રચાયેલા યુધિષ્ઠિર-વૃકાદર સંવાદાખ્યાનમાં અને ૧૭૭૭ માં રચાયેલા પ્રસન્નાખ્યાનમાં વલ્લભે શામળ ઉપર સખત હુમલાઓ તેની કવિતા થીએ કવિત્વશક્તિ સંબંધમાં કર્યાં છે. આ ઉપરથી એટલું સમજાય છે કે ૧૭૬૦ માં શામળની કવિ તરીકેની કીર્તિ પ્રસરેલી હોવી જોઈએ, વિદ્યુત તેની ઇર્ષા વલ્લભને આવી હોવી જોઈએ. તો આ વખતે શામળની કવિની કટલી હોઈ શકે? ઓછામાં ઓછી ૨૦ થી ૨૫ વર્ષની આંકવી કાઢીએ, એટલે શામળ ૧૭૪૫ થી તે ૧૭૪૦ સુધીમાં જન્મ્યો હોવો જોઈએ. તેવી ઇતિહાસ જોતાં પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે સાક્ષર વિગ્રહ થયો એ સંભવતું નથી, પણ વલ્લભ અને શામળ વચ્ચે ઝઘડો થયાનું સંભવ છે અને કંઈકથાનો તેને ટેકા મળે છે.

કવિએ પોતાનો જીવનવૃત્તાંત પોતાના કાવ્યોમાં જ જણાવેલો છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ જ્ઞાતિએ શ્રીગોડમાળવી, સામવેદી, સ્માર્ત બ્રાહ્મણ હતા, અને ગુજરાતના પાટનગર શ્રીનગર(અમદાવાદ)-માં વેંગણપુર નામના પરામાં, જે હમણા ગોમતિપુર નામે ઓળખાય છે ત્યાં, કવિનો નિવાસ હતો. એના બાપનું નામ વીશ્વેશ્વર, માનું નામ આનંદીબાઈ અને મોટા ભાઈનું નામ લાધારામ હતું. કવિ પોતે શિવભક્ત હતા, પણ શિવ અને વિષ્ણુ વચ્ચે ભેદ ગણતા નહિ. બન્ને દેવોના કાવ્યો એણે રચેલાં છે. કવિએ બાળપણમાં કાઈ નાનાભટ્ટ નામના ગુરૂ પાસે સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ લીધું હતું. તેણે વાંચતાલખતા આવડ્યા પછી થોડું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને વ્રજભાષાનો બહુ ઉચ્ચ અભ્યાસ કર્યો હતો. તે એટલે સુધી હિન્દીભાષાના ઉત્તમ કવિઓ તુલસીદાસજીના રામાયણનો અને કેશવ-દાસની રસિક પ્રિયાનો (સંવત ૧૭૪૧) તેણે ભાવસહિત અભ્યાસ કર્યો હતો. નાનાભટ્ટ પાસે તેણે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું અને જૈન તથા કણ્બી અને વણિક કોમનાં સંસર્ગમાં વિશેષ આવતો હોવાથી જૈન કવિ-ઓના રાસાઓ તથા ગુજરાતના બીજા સમકાલીન તેમજ પૂરોગામી કવિ-ઓની કથા, વાર્તા અને આખ્યાનોના ગ્રન્થો પણ બહુ સારી રીતે વાંચેલા. તેજ પ્રમાણે ફારસી સાહિત્યમાંની વાર્તાઓ પણ તેણે જાણી લીધેલી. ફારસી ભાષા તે વખતે રાજદરબારની ભાષા હતી, અને કવિ મુસલમાન ફકીરો અને મૌલા મોલવીના સમાગમમાં આવ્યા હતા અને તેઓની મારફતે ફારસી ભાષામાં વાર્તાઓનો પ્રકાર જાણેલો.

અને એ પુત્રો હતા. તેમાં એક પુરુષોત્તમ નામનો પુત્ર એને ધણો વાહલો હતો, અને તે ભણેલો ગણેલો હતો. તેથી તેનો રચેલા કાવ્યો ગાવામાં પુરુષોત્તમ ધણો મદદગાર થઈ પડેલો, અને તેને લીધે કવિએ પોતાના એ પુત્રનું નામ પોતાના કાવ્યોમાં જોડી દઈ અમર કર્યું છે. બીજો દીકરો જરા બાડો અને બતરાડ હતો. તેનું નામ જણાયું નથી. તે જરા અકલહીણો હતો અને માંડા જેવા વેડા

કાઢતો; તેથી તેણે જે ધામણવાડ મોકલ્યો હોય તો તે ગતરાડ જઈ બેસતો. એને માટે નીચેની લેખિકા મશહૂર છે:

“શામળલટ્ટનો દીકરો, આંડો ને જતરાડ,
ધામણવાડે મોકલ્યો તો જે ખોહોલ્યો ગતરાડ.”

શામળલટ્ટે પ્રજાલાપાનો અને સંસ્કૃતનો સારી પેઢે અભ્યાસ કરેલો જણાય છે. કેટલાએક કહે છે કે એને ન્યૌતિપ પણ આવડતું અને તે પુરાણ પણ વાંચતો હતો. કેટલાએક એવો મત ધરાવે છે કે તેણે દોહરા-ચોપાઈ અને છપ્પા કવિત્ત-વગેરે છંદો પ્રજાલાપામાંથી લઈ ગુજરાતીમાં પહેલવહેલા નવા જ દાખલ કર્યા છે. આ વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે; પણ ગ્રામ્યીન ગુજરાતી કાવ્ય સામગ્રી કે જેનો એણે સારી પેઢે ઉપયોગ કરેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, દોહરા અને ચોપાઈ તો એની પૂર્વે ગુજરાતી લાપામાં પ્રચલિત હતા, પણ શામળલટ્ટે તેને વિશેષ સારી રીતે વાપરી તેનો પ્રચાર વિસ્તાર્યો એમ કહેવામાં હરકત નથી.

જુના જૈન કવિઓએ દોહરા-ચોપાઈમાં જ લખ્યા રાસા, કથા વગેરે રચેલાં છે. શામળલટ્ટના સમયની પૂર્વે ગુજરાતી કવિઓના દોહરા-ચોપાઈ વખણાતા. એક જૈન કવિ લખે છે કે,

ગાહા દુહા નિ ચંડિપાઈ, શ્લોક મુલાખિત બોલિસિ સઈ,
મત્ત સારુ કહિશિ કવિત્ત, શામળજી સઉ એક ચિત્ત.
કવિતા કવિત્ત કરિશિ રસાળ, સાંભળહારા ચતુર વિશાળ,
વ્યકત કરઈ વિચાર અનેક, કથા તણુ ઉપજઈ વિવેક.

શામળલટ્ટે જ દોહરા-ચોપાઈમાં વાર્તા અને સંસ્કૃત મુલાખિત શ્લોકાના કવિત્ત પ્રથમ રચ્યાં, એમ છે નહિ; પણ તેની પૂર્વેના કેટલાક કવિઓનો પણ એવો જ સંપ્રદાય હતો.

કવિત્ત અને છપ્પા એણે કેશવદાસના કાવ્યો ઉપરથી અનાવવા માંડ્યા લાગે છે. તે અનુકરણમાં એટલો દ્રષ્ટાંત થયો કે એક વખત

એની ગણના વ્રજભાષાના કવિઓ સાથે કેટલાકો કરવા લાગ્યા હતા. વ્રજભાષાના ઉત્તમ કવિઓની કવિતાના સંબંધમાં નીચેનો દૂઢે બતાવેલો છે.

હંદ ચંદ, પદ સુરકે, દૂહો બિહારીદાસ,

ચૌપૈ તુલસીદાસકી, કેશવ કવિત્ત વિલાસ.

આમાં “કેશવ કવિત્ત વિલાસ”ને સ્થાને “છપ્પય શામળ ખાસ”એ પદ ગુજરાતીમાં વપરાવા લાગ્યું હતું, તે તેના કેશવદાસના કવિત્તના અનુકરણને યોગેજ. શામળની કવિતા કેશવદાસની કવિતા સાથે લેણી સરખાવા લાગ્યા તેથી પ્રેમાનંદનો પુત્ર વલ્લભ ધણો ચીઢવાઈ ગયેલો અને ૧૭૭૭ માં રચેલા કૃતિપ્રસન્નાખ્યાનમાં પ્રેમાનંદની કાષ્ઠએ ગુજ બાણી નહિ તે માટે ગુજરાતીઓને ધિક્કારી કાઢે છે, અને કેશવદાસની પંક્તિમાં બેસવા માટે પોતાને ગૂઢ રીતે લાયક જણાવે છે. આથી જ વલ્લભે મનહર અને ધણા કવિત્તો રચેલાં છે અને હિન્દી ભાષાના ઝોંક ગુજરાતીમાં આણવા પ્રયત્ન કર્યો છે. શામળને કેશવદાસની કવિતાનું જ્ઞાન હતું તે એણે હિન્દીભાષાના એક કવિ સંબંધી કરેલા ઇસારા ઉપરથી જણાય છે:

એક એકથી આગળી, વાતો સાંજ સવેર;

શામળભટ્ટે સૂચવી, શું જ સર્વત્ર ઝવેર.

એવી વાત અનેક ધા, કહેવસવી રાગ ભોજ;

કવિ કાલિદાસે કહી, મનમાં આણી મોજ.

માધ પંડિત મોટો ધણો, પરક્યાં તેહ પુરાણ;

તેમ રખીયલસુત રાજવી, શોભે તું સુગણ.

ઈંદ્રજીત ઠાકોર આગળે, કવિશ્રી કેશવદાસ;

રસીકપ્રિયા તેણે કરી, વિવિધ પ્રકાર વિલાસ.

મનજસુત મહિમા ધણો, રખીયલ કેરો પુત્ર;

અન્ય રચાઓ ગુણુનિધિ, શુભ વિદ્યાએ સુત્ર.

કવિ શામળભટ્ટે તેના જમાનામાં કાષ્ઠએ નહિ લીધેલી એવી

કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઉંચી કુળવણી લીધી હતી, પણ તેની કદર જુઝનાર કાઠી નહોતું. એના કાવ્યોમાં ધણા કાવ્યોને અંતે રચ્યાનું વર્ષ મળતું નથી. જ્યારે રખીદાસના આશ્રય નીચે આવ્યા પછી તેણે જે કાવ્યો રચ્યાં છે તેમાં ઘણુંખરું રચ્યા વર્ષ આપેલું છે. તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે, એ વર્ષ વિનાના કાવ્યોમાં કેટલાક એણે કાઠી કદર જુઝનારના અભાવના કાળમાં રચેલાં હોવાં જોઈએ. આ “ઉદ્યમ-કર્મસંવાદ”માં તે ગુજરાતીઓની સારાસાર વિવેકબુદ્ધિ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર દર્શાવે છે, તે જાણવા જેવો છે. ગુજરાતી પ્રજા કાવ્યના સેવકને નહિ, પણ ગામરિયા ભટ્ટને પૂજે તેવી અધમ દશામાં આવી પડી હશે તેનું એ દર્શન આપે છે. તે ઉપરથી આ કાવ્ય રખીદાસનો આશ્રય મળતા પહેલાં (૧૭૭૪ પહેલાં) શામળે રચેલું હોય એવું અનુમાન થઈ શકે છે.

“દેખી ગૂર્જર દેશને, મનમાં વિસ્મય થાય,
પંડિતને માને નહિ, પાખંડી પૂજાય.
દ્રવ્યવાળો વિનતિ કરે, ગુણીજનને નહિ માન,
નાદ ભેદ જાણે નહિ, નહિ જ્ઞાન નહિ તાન,”

આમાં દર્શાવેલા વિચારો રખીદાસના આશ્રય વખતના હોઈ શકે નહિ, પણ એ આપણા ઉક્ત અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. રખીદાસના આસરા નીચે આવ્યા પછી કવિની દષ્ટિમાં ગૂર્જર દેશ તો “ગરુઓ” બની જાય છે.

કવિ દલપતરામ પોતાનાં “ગુજરાતી ભાષાના કવિયોતો ઇતિહાસ” એ નામના એક લેખમાં જણાવે છે કે શામળ કવિના વખતમાં લગભગ બધા કવિઓ પોતાની કવિતાનો વિષય ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ વગેરેમાંથી પસંદ કરતા હતા, મનસ્વી અને હિંદુ વાર્તા જોડી કાઢનારની લોકોમાં ઠેકડી થતી. આ કારણને લીધે વાર્તા કહેવામાં એકા કવિ શામળભટ્ટને પોતાની વાર્તાઓના વિષય માટે યંચતંત્ર, બૃહત્કથા, ભર્તૃહરિશતક, કથાસરિત્સાગર, ભોજપ્રબંધ વગેરે ગ્રંથોનો આધાર પોતાની

કવિતામાં બતાવવો પડતો હતો, અને સંસ્કૃત કથાવાર્તાની છાયા પોતાની કાવ્યમાં લાવવી પડતી.

ત્રેમાનંદની માફક કવિએ પણ પેટને માટે પહેલા પુરાણોમાંથી કથા કરવા માંડી હતી. તે એક ગામથી બીજે ગામ ઘણું રખજો, પણ સર્વત્ર તેને ધંધાદારી પુરાણીઓ વગેરે તરફથી નડતર થતી અને તેથી તેને ઘણી નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. એણે તે પછી શાસ્ત્રાધાર મૂકી દહને સંસ્કૃત પંડિતોને હંકાવવા ઉદ્દેશ્ય અને મનસ્વી રસમય વાર્તાઓ લખવા માંડી અને તેમાં તે ફાળ્યો. પુરાણીઓના સંસ્કૃત શ્લોકોના તાણીને કડાન ત્રાગડાથી અને નીરસ શુષ્ક ભાષાંતર સાંભળવાથી લોકોને નિદ્રા આવતી ત્યારે શામળના દોહરા, છપ્પા, કવિતા, ચોપાઈ, સવૈયા લોકોનું ધ્યાન ખેંચતા અને ગામેગામના મધ્યમ વર્ગના લોકો તેની વાર્તાઓ ચિત્ત દહને સાંભળતા. તેની પદ્યાવતીની વાર્તા સામાન્ય લોકોમાં ઘણી જ પ્રિય થઈ પડી, અને તેની કવિ તરિક્કની કીર્તિનો વાયુ ચોમેર વાવા લાગ્યો.

આવી કદર વિનાની દશામાં કવિની યુવાવસ્થા વીતવા લાગી હતી. પણ જોઈએ તેવો આશ્રય નહિ મળવાથી તેઓ હતાશ થયા હોવા જોઈએ, એમ ઉક્ત પંક્તિથી જણાય છે. આજ વખતમાં વડોદરામાં કવિ ત્રેમાનંદનો પુત્ર વલ્લભ એની ઠેકડી કરતો હતો અને બનાવતો હતો. તેને જવાબ આપવાને તેણે મદનમોહનની વાર્તા રચી કાઢી અને તેમાં આ આશ્રય વિનાના કવિએ પોતાનો ધુંધવાટો વડોદરાના ગાગરિયા ભટ્ટ ત્રેમાનંદ અને તેના ઉદ્ધત દીકરા વલ્લભ ઉપર સખા ભાષામાં કાઢ્યો અને તેના શિષ્ય વર્ગને પણ વખોડી કાઢ્યા. આ કહેવાનું કવિઓનું યુદ્ધ કેવું થયું હશે તે જાણવાને માત્ર લોકકથા શિવાય બીજું કાઈ સાધન આપણી પાસે નથી. કહેવાતો “શામળ-વલ્લભને કાઢ્યો” હજી કાઢીને પ્રાપ્ત થયો નથી. પણ નરસામાંથી સારું થાય તે ન્યાયે તેની વાર્તારૂપી કવિતાનો પ્રચાર સામાન્ય અને મધ્યમ વર્ગમાં બહુ થવા લાગ્યો. પણ કવિએ તો એવું પણ લીધું કે હું મારી કવિતા લખી

જાતાઈની પણ ખુશામત કરવાને જઈશ નહિ; મારામાં કંઈ ગુણ હશે તે
તેને જરૂર હશે તે મને ખોલાવશે. આ રીતે કવિના ૪૪ કરતા વધારે વર્ષ
ખેતિ ગયા. તે દરમ્યાન તેના મિત્ર શ્રીમુરસંઘના સપુત્ર પુત્ર ગુણનિધિ
દાસ ગુમાને ખેડા જિલ્લામાં માતર તાલુકામાં આવેલા મુંઝ-સિદ્ધ ગામના
કેળુખી પટેલ રખીદાસને કવિ શામળભટ્ટની કવિતા ગાઈ સંલ-
ગાવી અને ‘આશ્રયવિના કવિતા વનિતા અને લતા શોભતી નથી,’ એવું
કેળુખી કવિને આશ્રય આપવા કહ્યું. રખીદાસ જો કે એક કેળુખી
ગાડીદાર હતો અને ખેતીવાડીમાં મશગુલ રહેતો હતો, તોપણ એણે
ધર્મશાસ્ત્ર અને કવિતા ઉપર ગ્રેમ હતો. તેણે શામળભટ્ટની કવિ
કમરીકેની ખ્યાતિ સાંભળી તેને તેડું મોકલ્યું અને ભારે સરખાવ
આપી પોતાને ત્યાં કવિને રાખ્યો, અને વિવિધ પ્રકારના કાવ્યો
ખેળનાવવા કહ્યું. આ ઉપરથી કવિએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, લોકકથા,
ગાસાઓ, પ્રબંધો વગેરે ગ્રંથો ઉપરથી રખીદાસને રીઝવવાને સિદ્ધાસન
મંત્રીસીની વાર્તા ૧૦ વર્ષમાં કટકે કટકે રચી, અને તેની નકલ
રખીદાસે કરાવી ગમાન બારોટના મૃત સરદારને તે કવિતા મોકલે કરાવી
વેશવિદેશમાં લોકોને સંભળાવી કવિની પ્રીતિને ઉંડા ગુજરાતમાં એક વાર
સંગડાવ્યો. કવિએ પણ પોતાના આશ્રયદાતાનું નામ યોગ્ય રીતે બોજ,
પરિણ વગેરે દાનેશ્વરીઓ સાથે સરખાવી અમર કર્યું છે. આમ કરવામાં
કવિએ ટોચ પણ બતતની ભાટાઈ કરી કહેવાય નહિ.

રખીદાસના મરણ પછી રખીદાસના છોકરાઓએ કવિને કાઢી
મૂક્યા નહિ, પણ આશ્રય આપવો ચાલુ રાખ્યો હતો; કારણકે તેઓ
વિદ્યાસંપન્ન હતા અને ભાટ, ચારણો, પંડિતો, પુરાણીઓને સારી સલાય
આપતા અને ધર્મપરાયણ રહેતા હતા, અને તે માટે કવિએ તેઓના પણ
મારોભાર વખાણ પોતાના કાવ્યોમાં કર્યો છે. શિવપુરાણ તેણે ૧૮૦૪
માં રખીદાસને માટે રચ્યું હતું. તે પછી રખીદાસનું મરણ થયેલું
જાણીય છે. તે પછી રખીદાસના છોકરાઓને પસંદ પડે તેવા શુંગારાદિ

રસના કાવ્યો તથા ધર્મપ્રકરણમાં રેવાખંડ વગેરે ગુજરાતીમાં રચ્યા છે. કવિ કણ્ણીને ઘેર રહ્યા હોવાથી તેના સમાગમમાં વણિકો, જોતો અને મધ્યમ વર્ગના માણસો ઘણા આવતા હતા. તેથી તેના કાવ્યોમાં તેઓની જીવનદશાનું સાફ પ્રતિબિંબ જણાય છે. એમ કહેવાય છે કે, રખીદાસના પુત્ર ઝવેરને તેની સ્ત્રીના ચરિત્રથી વૈરાગ્ય આવ્યો હતો અને તેને સમજાવવાને કવિએ છેક ઉત્તર વયમાં શુદ્ધ બોહતેરી નામનું કાવ્ય રચ્યું હતું. એ કાવ્યનો મુખ્ય હેતુ એવો જણાય છે કે, સ્ત્રીજાત સ્વભાવેજ ચંચળ વૃત્તિની છે; અને તેમાં તે અલભ્ય અને સારા સંસ્કાર વિનાની હોય તો ગમે તેવો તેના ઉપર અંકુશ રાખવામાં આવે તોપણ તે બગડે જ, અને પોતાનો દોષ સદાચથી દાંડી દઈ લોકોમાં પોતાનું છિદ્ર ઉઘાડું પાડવા દે નહિ. આ મુદ્દા ઉપર તેણે આ શુદ્ધ-બોહતેરીની (૭૨) વાર્તાઓ લખી છે. તેમાં તેણે દરેક વર્ણની સ્ત્રીની નયણી બાબુ ઉઘાડી પાડી છે, કાંઈને પણ જાત ક્યાં નથી, પણ સાથે સાથે સદ્બોધ આપી પાતિવ્રત્યનું માહાત્મ્ય ગાયું છે. આમાંની કેટલીક વાતો પૂર્વે હંતકથારૂપે પણ હતી અને તેની કંઈક ગ્રાંખી તેના પૂરોવાથી વત્સરાજની રસમંજરીમાં જણાય છે; તેમ કેટલીક વાર્તાઓનું બી તેણે પોતાની આસપાસની જીવનગીમાં જે કંઈ જોયું હશે, સાંભળ્યું હશે તેના ઉપરથી લીધું છે. પોતાની આ વાર્તાઓનું પરિણામ લોકોમાં સારું આવશે નહિ તે કવિ સારી રીતે જાણતા હતા, અને તેથી પાણી પહેલી પાળ બાંધીને લખે છે કે,

“મહાન પુરુષ માખણ ગ્રહે, ગ્રહે છત હિણા છાસ,
નીચ ભુદ્ધિ નરકે પડે, વડાને વૈકુંઠ વાસ.”

આ પ્રમાણે શામળભટ્ટની જીવનરેખાનો સાદો ચિતાર છે. તેણે તેના આશ્રયદાતા રખીદાસ અને તેના કુટુંબીજનોના આસરા હેઠળ ક્યાં ક્યાં કાવ્યો રચ્યા છે તે નીચેના એક છપ્પા ઉપરથી જણાશે:

છપ્યો

સિંહાસન યત્રીશી તર્તિયજ કીધી તેણે,
શિવપુરાણ સમર્થ અર્થ જણાવ્યો જેણે;
રીઝથી રેવાખંડ દંડ જમદત્તનો ટાળી;
ડાકેરનો ઠાકેર વર્ણવીને હદ વાળી;
વૈતાળ પચ્ચીશી વર્ણવી, શુક યોહતેરી ભાવે ધરી;
વાયુને વશ છે તરણ ત્યમ શામળ કવિએ કરી.
શામળભટ્ટે એ શિવાય નીચે પ્રમાણેના કાવ્યગ્રંથો રચ્યા છે.

(૧) પદ્મમાવતી વિ. સં. ૧૭૭૪ માં; (૨) ઉદયમકર્મસંવાદ; (૩) મદનમોહના; (૪) અભરામ કુલીના સલોકા અથવા રૂસ્તમ બહાદુરનો પવાડો વિ. સં. ૧૭૮૦; (૫) રણછોડજીના સલોકા વિ. સં. ૧૭૮૧; (૬) નંદનત્રિશી; (૭) વિનેચટની વાર્તા; (૮) યરાસ-કસ્તુરીની વાર્તા; (૯) ચંદ્ર ચંદ્રાવતી; (૧૦) રાવણ-મંદોદરી સંવાદ; (૧૧) અંગદવિહિ વિ. સં. ૧૮૦૮; (૧૨) સુન્દર કામદાર; (૧૩) શનિશ્વરાખ્યાન; (૧૪) યોગાણો; (૧૫) કાળી માહાત્મ્ય; (૧૬) શુકદેવાખ્યાન; (૧૭) બોજકથા; (૧૮) રૂપીદાસચરિત્ર અથવા કડવા કણખીની ઉત્પત્તિ; (૧૯) વિશ્વેશ્વરાખ્યાન (૨૦) રણચંદ; (૨૧) વિધાતાની વાર્તા; (૨૨) ભક્તમળ.

શામળભટ્ટના રચેલા કાવ્યો સંબંધમાં ઉપર જે છપ્યો આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી એમ સહજ પ્રશ્ન થશે કે, સિંહાસનયત્રીશી અને વૈતાળ પચ્ચીશી એ એ કાવ્યો કવિએ છુટા ગણાવી શા માટે અસાવધતા દર્શાવી હશે? જો કે સિંહાસનયત્રીશીમાં વૈતાળ પચ્ચીશીનો સમાવેશ તો થઈ ગય છે. સિંહાસનયત્રીશીની દરેક છાપેલી પ્રતમાં વૈતાળ પચ્ચીશીનો જુમખો ડર મી વાર્તાને સ્થાને છે. એના સંબંધમાં તો માત્ર નીચે પ્રમાણે અનુમાન કરી શકાય છે. સિંહાસનયત્રીશીની એક એ જૂની પ્રતો જેમાં જણાય છે કે, શામળે યત્રીશમી વાર્તા તરીકે મહાપચ્ચીશીને દાખલ કરી તે પહેલા જૂના રાસોમાં જણાવેલી નંદનત્રિશી દાખલ કરવાનો તેનો વિચાર

હોવો જોઈએ; કારણ કે જૂની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મહાપચ્ચીશીને સ્થાને નંદ્યત્રિશી જોવામાં આવે છે, અને નંદ્યત્રિશી નામમાં ત્રિશી શબ્દ પણ એજ બાબત દર્શાવે છે. ખરું જોતાં આ કવિતાને કવિએ નંદ્યત્રિશી અથવા તો એવું બીજું કોઈ નામ આપવું જોઈએ; પણ તેમ નહિ કરતાં તેણે ત્રિશી શબ્દ તેની સાથે જોડી દીધો છે તે સિદ્ધાસનત્રિશીમાં છેલ્લી વાર્તા રાખેલી તે ઉપરથી હોવું જોઈએ, એમ અનુમાન થાય છે. પછી કોઈ ગમે તે કારણે કવિએ “નંદરાયની કથા” છુટી પાડી નાંખી અને વૈતાળ પચ્ચીશી તેમાં દાખલ કરી દીધી. પણ અસલ યોજના પ્રમાણે નંદ્યત્રિશી એ નામ લોકોમાં પ્રચલિત રહી ગયું. પણ ત્યારે આ છપો કયા સમયનો છે તેનો ગુચવાડો થાય છે. મહાપચ્ચીશી અથવા વૈતાળ પચ્ચીશી એ તો સ્વતંત્ર કૃતિઓ હોવો જોઈએ. અને નંદ્યત્રિશી તે સિદ્ધાસન ત્રિશીમાંની ત્રિશી વાર્તા હોવી જોઈએ અથવા સિદ્ધાસન ત્રિશીના જેવી નંદ્યત્રિશી લખવાની યોજના કવિએ કરેલી હોવી જોઈએ અને તે અપૂર્ણ રહી હોવી જોઈએ અને સિદ્ધાસન ત્રિશીમાંની ત્રિશી વાર્તા કોઈ બીજી હોવી જોઈએ. કવિ શામળે રચેલાં કુલ્લે કેટલાં કાવ્યો છે તે હજી સુધી નક્કી થયું નથી. ઘણી વાર્તાના નામો એના નામે ચઢેલા જણાય છે.

કવિના સંબંધમાં આથી વિશેષ માહિતિ મળી શકતી નથી. કવિએ પોતાના આશ્રયદાતા અને તેના પુત્રોના સંબંધમાં જે હકીકત તથા તે સમયનું ચિત્ર પોતે દર્શાવ્યું છે તેજ તેના શબ્દોમાં અને આપીએ છીએ.

ગુર્જરદેશ ગરવો ધણો, અમદાવાદ અનૂપ;
સાલર તટ શિરોમણી, બ્રહ્મણ શિવ ન્યાં ભૂપ.
પુંડળ પોદાં પરગણાં, અધિક એકથી એક;
વરણ અઢાર વાસો વસે, વાડ વિષ વિવેક.
માતર પ્રગણામાં મણી, શુંડ શિરોમણી ગામ;
વિશ્વનાથ વીરશ્વરો, નવે ખંડમાં નામ.

પ્રગટ જોહનાં પારખાં, મહા મોટમ પદ મેર;
ચોખાનો લાડુ ચડે, સવાળે મણુ ને શેર.
વાંઝ બંધાવે પારણાં, અષ્ટ સિદ્ધિ આપણુ હાર;
વરદાતા વિરેશ્વરો, નોધારાં આધાર.

* * * * *

કુળશુદ્ધે કણુખી વસે, કાઝિજી કુળ શુભ કામ;
વાસણુ વંસે અંશપત, નરપતિ જેવાં નામ.
માનજી સુત મોટમ પદે, રખીદાસ રિધ રૂપ;
નવાણુ ઝીઘાં નિર્મળાં, ભોજ સમોવડ ભૂપ.
પાળ્યાં લાડ પ્રન્નતણાં, પ્રન્ન ઉપર બાહુ પ્રીત;
સદાવ્રત શોભાવિયાં, રામ રાજની રીત.
રખિયલ ન્યાં રક્ષા કરે, દુનિયામાં નહિ દુઃખ;
પૃથ્વી કરી પસાયતે, લિલ્લૂક લાગી ભૂખ.
પુન્યવંત પરિવાર સહુ, લડલાવિક લત્રીજ;
સુખસાગર શોભિત સદા, બહુ પુન્યના ખીજ.
પંડિત જનનો પારખુ, કવિનાં પૂરણુ કાડ;
મંગણુ મોજાં દયેણો, હાકી જીતે હોડ.
પાંચે પૂત્ર પરાક્રમી, એક એકથી એક;
લત્રીજ સૌ ભૂપતિસમા, ન્યાવટ શાવટ નેક.
શ્યામજી વીર સલક્ષણો, ઘણી બુદ્ધિ ધર સૂત;
વડહથ વેણી સારખો, પાટવી રખિયલ પૂત.
રખિયલ કરા રાજવી, પાંચ પુત્ર પરતાપ;
જશવંત ઝવેરજ બાણુવો, અધિક પરાક્રમી આપ.
સદાવ્રતની સાખ ઘેર, અન્નનાં દાન અપાય;
સભા મળે પંડિતની, કૃષ્ણ કથા કહેવાય.
હરીભક્ત હરીજન સહુ, શુણુનિદ્ધિ સુભ ગંગેવડ

કવિ શામળભટ્ટની છવનરેખા

લક્ષ્મીવર પૂજે લખું, તરતિય સહુની દેવ.
 ગુણીજન આવે ગામમાં, શાસ્ત્ર વાત મુળાણ;
 આશિષ દે તે અતિ ઘણી, કહે કુશળ કથ્યાણ.
 રખિયલ મુત રાજેશ્વરી, શિવ પૂજે સાંજ સવેર;
 એકસમે સભા ભરી, બેઠો જશવંત ઝવેર.
 સાખી સમશ્યા સોરઠા, કહે વખાણી વાત;
 ભાટ ચારણ બ્રાહ્મણ સહુ, પુન્યકાળ પરભાત.
 કીર્તી તેણે સાંભળી, શામળભટ્ટ કવિરાજ;
 શ્રીગોડ-માળવી વિપ્ર મુલ, લક્ષ કોટિધા લાજ.
 કવિ તેઓ કાંડે કરી, સાંભળને મુલ જાત;
 વાસી વેગનપુરતણો, ગુણ જાણે ગુજરાત.
 શામળ આવ્યો સુંજમાં, સકળ શાસ્ત્રમાં સત્ર;
 શોભિત સાથ સલક્ષણો, પરસોતમ લેઈ પત્ર.
 માન દિધાં મનસા શુભે અતિ આણી આહલાદ;
 સભા મધ્ય શામળભટે, દીધો આંશીરવાદ.

છપો.

તમ ઘેર ત્રીજો વાર, પ્રથમ વાર નિત્ય પૂજે;
 ચતુર ન્યમ ચોથો વાર, સત્ય વાતે શુભ મુઝો;
 પ્રસન્ન પાંચમો વાર, વિમળ જશ વિદ્યા વાધો;
 છઠ્ઠા વારની છત્ર, શોભા શત્રુની સાધો;
 સાતમો વાર સંકટ હરો, અધિપત ડાહ્યા અંશને.
 આશીર્વાદ કવી કહે, મનજી વાસણના વંશને.

દોહરા.

ગિક્યા સહુ આદર કરી, સકળ સભા સમેત;
 પ્રદક્ષણ દેઈ ખાગે નમ્યા, હૈડે આણી હેત.

લલે પધોત્યા બ્રહ્મજી, લલપણુ કરા ભુપ;
 વ્યાસ વસીષ્ઠ શુકદેવજી, રિદ્ધિવંત- હો રૂપ.
 પુરૂષોત્તમ પુત્ર પવીત્ર નર, નિરમળ રૂઢું નામ;
 પૂરણ પુન્ય પ્રગટ હવું, ગુણવંત થયું નિજ ગામ.
 પ્રાણ્ય જ્ઞેડીને પુછિયે, કરિયે વિનતિ કહેણુ;
 નૌતમ ગ્રંથ નીતિ કહો, ત્રિવિધ વિભારી વેણુ.
 ગ્રંથ કહો રખિદાસને, સિંહાસન બનિશ;
 નવે ખંડ નામે લલો, પ્રસન્ન છે ભમિયા ધર્શ.
 રામચરીત્ર રૂઢે ધર્મી, વર્ણવ્યો રેવાખંડ;
 ગંગા કરા ગુણુ ગ્રહા, દાગો છે જમ દંડ.
 નૌતમ ગ્રંથ નવો કહો, ચંતુરાઈ તણો ઉપદેશ;
 પંચ પ્રમાણુ પંડિત કરે, હારદથી હમેશ.
 સંસ્કૃતથી પ્રાકૃત કહો, ખટરસ ભાપા ખ્યાલ;
 અદાર પુરાણથી અધિપતિ, મહિપત જ્ઞેતાં માલ.
 શ્લોક હોય સંસ્કૃતમાં, કરા તેહ કવિત;
 ગુર્જર ભાપા ગુણુ ધણો, ચાતુર રીઝે ચિત.
 સાયાશ સપુત સુલક્ષણા, સાયાશ સહોદર સાથ;
 સાયાશ પિતું પરીયા પિતર, સાયાશી જમણુ હાથ.
 પુરૂષોત્તમે ત્યાં ત્રિતથી, દીધો આશીર્વાદ;
 ગ્રંથ- કર્યો શામળભટ્ટે, આણીને આહલાદ.

કવિના આ આત્મકથનનો છેલ્લો ભાગ ખાસ લક્ષ આપવા જેવો છે. કવિના આશ્રયદાતા રખીદાસ અને પુત્ર જસવંત ઝવેર એમણે કવિને અમુક પ્રકારના ગ્રંથો રચવાની આજ્ઞા આપી હતી. તે સંસ્કૃત-માંથી ખટરસવાળી પ્રાકૃત ભાષામાં, અને તે પ્રાકૃત તે ગુણિયલ ગુર્જર ભાષામાં, નૌતમ કાવ્યો રચ્યો એવો આદેશ તેમનો કવિને હતા, કે જેથી ચતુર તરનારીઓ રીઝે અને પંડિતોનું પંચ તે પુસ્તકોને પ્રમાણુ કરે,

માન્ય રાખે. કવિએ પણ તેમની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી તેમના ગુર્જર ભાષાભિમાન માટે શાયાશી સાથે આશીર્વાદ આપ્યો છે. તે સમયના લોકોનું ગુજરાતી ભાષા માટે કેટલું અને કેવું અભિમાન ! સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં જેટલું હોય તેટલું ગુજરાતી ભાષામાં આણવા માટે કેટલો મોટો હિસાબ ? શું તે આજના જમાનામાં પણ અનુકરણિય નથી ? કવિની કાવ્યશક્તિ લોકોમાં કેટલી ઉંચ મનાતી હતી તેના ખ્યાલ તેના આશ્રય વિનાની રખડપટ્ટીની સ્થિતિ પછી સ્વજીવનમાં અનેલા આ માન-દાયી પ્રસંગના આલેખન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કવિને રખીદાસનો જેમ મોટો આશ્રય હતો તેમ રખીદાસે તેના મિત્ર સુરસંઘના પુત્ર ગમાન ભાટ અને તેના સુત સરદાર કવિને માટે શામળ ભટ્ટનો કાવ્યોની અનેક પ્રત કરાવી તેના કાવ્યનો મુગંધ તેઓની મારફતે ગુજરાતમાં ચોમેર પ્રસારવ્યો હતો. કવિએ તેઓના નામો પણ પોતાના કાવ્યોમાં જોયાં છે.

એના કાવ્યો અને કવિત્વ શક્તિવિષે વિવિધ પ્રકારના અભિપ્રાયો ગૂર્જર સાક્ષરોએ દર્શાવ્યા છે, પણ ખરે તોલ કરવા માટે એના બધા કાવ્યોની એક સારી પ્રમાણભૂત આવૃત્તિ પ્રકટ થવાની જરૂર છે. તો પણ ધણાખરા સાક્ષરો કવિ નર્મદાસંકરના મનને મળતા થાય છે માટે એનો અભિપ્રાય અત્રે આપવામાં આવે છે.

“તેની કવિતાનો મોટો ભાગ વાર્તાનો છે. એ વાર્તાઓ લખવાનો ઉદ્દેશ ગામડિયાઓને રીઝવવાનો જતાં તેણે પોતાની વિદ્વત્તા અને કવિત્વશક્તિ સારીપેકે બતાવી છે. અજાની લોકોની કવિતા તરફ રુચિ કરાવ્યાનું અને તેમાં નીનિ બતાવ્યાનું માન શામળને છે. ભોજપ્રબંધ સાહિત્ય વિક્રમ, ભોજ સંગ્રંથી સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી જોઈ લઈને સાર વધારીને તેણે વાર્તાઓ બનાવી છે. કેટલીક નવી યોજા છે ને કેટલીક પાંચીમાંથી સાંભળી લેઈને કરી દશે ! તેણે સંસ્કૃત સાહિત્યના સ્તોત્રન કવિત્ત જખ્યા બનાવેલા છે.”

“જે કે કેટલીક મોટી વાર્તામાં કેટલીક સ્ત્રીની મૂર્તિ રૌદ્ર ને લયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે ને કેટલાક પુરુષોની સુઘડ મૂર્તિ ઉજળો આનંદ આપે છે તો પણ સર્વ વાર્તાં વિષે સાધારણ વિચાર આટલોજ આપી શકાય છે કે, તે તર્કથી ચોક્કસ છે, તોપણ તે ઉત્તરોત્તર નર્કથી, નવાં નવાં વર્ણનથી રસભરી થઈ નથી; હા, સાહિત્યઅલંકારથી તેજદાર છે ખરી. ક્યન પણ ઘણું કરીને એક સરખાં સાદાં છે; યુક્તિ ને ખટખટ ભરેલાં નથી કે એક નવો રંગ દેખાય. વાર્તામાં ને ખીછ કવિતામાં પ્રસંગે પ્રસંગે નવે રસ, અલંકાર તથા સાહિત્ય દેખાડ્યા છે, પણ એ રસ ઘટ જામેલા નથી, ઉપલકિયા છે; એટલે અસર ઘણી વાર રહેતી નથી. કવિનો ગ્રંથ લખવાના ઉત્સાહનો ઉભરો એવો તો જોશમાં બહાર પડેલો છે કે, તેણે હિંદુ, ઉર્દુ, જૈન શબ્દો તાણીતોડી પ્રાસને અનુકૂળ કરી પોતાની વાણીને સરળ, તેજ ભારતી ને છટાવાળી દેખાડી છે. સામજે ઘણું લખ્યું છે, ઘણું સાહિત્ય વાપર્યું છે, ઘણો બોધ આપ્યો છે, ઘણી ચાતુરી બતાવી છે ને ઘણા રંગ દર્શાવ્યા છે. તે સૌ જોતાં તેની કવિતા એ, ગૂજરી સ્થિતિ પ્રદેશમાં એક રંગમંડપ હોયતી શું તેવી જાહે છે, કે જેમાં ગૂજરાતી સ્ત્રીપુરુષો અનીતિ, મૂર્ખાઈ વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક જોઈ અને દષ્ટાંતકથન સાંભળી સુબોધ શિક્ષા ગ્રહણ કરે છે. ગૂજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદનો અને ઉદ્ધમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ એ સદ્ગુણોનો પ્રથમ બોધ કરનાર શામળભટ્ટ છે, “ઇવતો નર ભદ્ર પામશે” એ વચન તો કહેણીરૂપ થઈ રહ્યું છે.”

સ્વ. પંડિત નવલરામ નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય આપે છે:

“કવિપંક્તિમાં શામળને દયારામની ઉપર મુકવામાં આવે છે તે તેના રસને માટે નહિ, પણ તર્કને માટે. સંસાર સંબંધી વાર્તા પોતાની અક્કલથી થોડીને લખવાનો સંપ્રદાય આપણા કવિમંડળમાં હતો જ નહિ. તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન શામળને ઘટે છે, અને એ કારણને લીધે જ, અગર જો કે એને કેટલીક વાર્તાનો આધાર મળેલો ખરો, અને તે

આધાર ઉપરથી વિસ્તાર કરવામાં એણે કંઈ જાણી જાતનો તર્ક બતાવ્યો નથી, તોપણ પ્રેમાનંદથી ઉતરતું આસન એને આપવામાં આવે છે. બાકી એની વાર્તા યોજવાની શક્તિને તર્ક નહિ પણ ઉક્તા તરંગનું નામ શોભે. તર્ક તો વ્યાસ અને વાલ્મીકિનો કે જેમાંથી ગર્જના કરતા પ્રૌઢ “ઇતિહાસો” નીકળ્યા. શામળની શુદ્ધિ અદ્વલયલોવલયલા અથવા એક હજાર અને એક રાત્રિની વાતોના બનાવનારને વધારે મળતી આવે છે. શામળને કવિ નહિ, પણ એક (novelist) “નોવેલીસ્ટ” કહીએ તો ચાલે, અને એ જાતના અંગ્રેજીમાં ગદ્ય લખનારા બુલ્વર લીટન, સ્કૉટ આદિ ખીજા કુંડીબંધ છે તેની આગળ એના કંઈજ હિસાબ નહિ લાગે. એનામાં ધણુંજ સંસારજ્ઞાન અને કેટલુંક ચાતુર્ય છે. એની કવિતા-વજ્રભાષાના કવિયોની છટાને મળતી છે, પણ તે ખેલાડીયો તો છટાની સાથે રસ સારો મુકી જણાતા હતા, તેમ શામળથી કંઈ ઘણું બની શક્યું નથી. એણે નીતિબોધ ઘણો અને ઠીક લખ્યો છે.”

કવિ શામળ ભટ્ટ પોતે કવિ કાને કહેવો અને કવિતા કાને કહેવી તેના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે કથ્યું છે, અને તેની અંદર બધી ટીકાનો સમાસ થઈ જાય છે:

સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,

સાદામાં શિક્ષા કથે તેજ કવિજન એક.

કવિ પોતાની કવિતાની સાદાઈ માટે આટલો વિવેક વાપરે છે. છતાં એની કવિતાના ગુણદોષ અને જણાવીએ છીએ. શામળની કવિતામાં અર્થાલંકાર થોડા છે, અનુપ્રાસ વગેરે શબ્દાલંકાર અને સાહિત્યની વિશેષતા છે, અને તેણે કાવ્યરચના છંદમાં કરી છે. પણ કાવ્યનો આત્મા જે રસ તેની એના કાવ્યોમાં ઉણપ છે. અનુપ્રાસ વગેરે શબ્દાલંકાર ઉપર શામળે હૃદયથી વધારે ધ્યાન આપ્યાથી તેની કૃતિઓમાં કાવ્યની ખરી ખુબી ઘણા ઓછે અંશે આવેલી છે. સામાન્ય સમજના લોકોમાં કવિતા વાંચી સંભળાવવા રચેલી હોવાથી શામળે અર્થ ધ્વનિ વગેરેની ખુબી ઉપર

લક્ષ ન આપતાં દરેક પદમાં અને દરેક લીટીમાં જેમ વધારે અનુપ્રાસ અને ઝડઝમક ધ્રુવે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એ જ તેની કવિતાની મોટી ખોડ છે. એની કવિતામાં ઉચ્ચ હૃદયને ઉલ્લાસ આવે અથવા કે ચમત્કારી બનાવે અથવા માણસના મનોવિકારને હૃદયમથાવે કે પીગળાવે એવું કશું નથી. માત્ર પોતે કહે છે તેમ સાદી વાત અને નીતિબોધ એણે સાદી ભાષા એટલે સાદી કવિતામાં વર્ણવ્યાં છે. એની કવિતામાં વાર્તા છે તથાપિ એ વાર્તા કંઈ કવિતા નથી; પણ કેટલેક સ્થળે કવિતાનો અંશ તેના ઉપર પડેલો છે તેથી તે વાતો રસીક લાગે છે, અને અભણ તથા મધ્યમવર્ગના જનોને સારો આનંદ આપે છે. શામળ જે આપણા જમાનામાં કદાચ હોત તો તે પદ્યમાં લખવા કરતાં ગદ્યમાં જ લખવાનું પસંદ કરત. એણે વાર્તાઓને શમશ્યા, પ્રશ્નોત્તરો, રસભરી ઉક્તિઓથી સારી આપાવી છે. બધાં તક મળી ત્યાં વ્યવહાર જ્ઞાન દર્શાવ્યું છે. એનો શબ્દભંડોળ સારો છે અને વિચારો ઉચ્ચ પ્રતિભા અને બોધ આપનારા છે.

કાવ્ય વિવેચન

કવિ શામળભટ્ટનું “ઉદયમ-કર્મ સંવાદ” નામનું આ એક સાદું અને સરળ કાવ્ય છે. પણ એમાં ચર્ચેલો સિદ્ધાંત અતિગૂઢ અને મહત્વનો છે. જગતની ઉત્પત્તિથી આ વાદ ચાલ્યો આવ્યો છે કે, મનુષ્ય પ્રાણીને જે સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું કારણ શું? ધણાઓ પ્રયત્ન કરે છે ને તેને તેનું યોગ્ય ક્ષણ મળે છે અને ધણાઓને પ્રયત્ન કર્યા છતાં મળતું નથી, બ્યારે ધણાઓને વિના પ્રયત્ને ધણો લાભ મળે છે અને ધણાઓને ઓછો લાભ મળે છે, તો તેમ ચવામાં કારણ શું? શું તેમાં પ્રયત્નની ખામી છે, કે કોઈ અદૃશ્ય શક્તિનો હાથ રહેલો છે? આ પ્રશ્નો સંતોપકારક ખુલાસો હજી કોઈ આપી શક્યું નથી. દરેક જણ પોતપોતાનો મત સમર્થન કરવા મથે છે. આવો વિકટ કાયડો કવિએ વાર્તાદ્વારા છોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમાં ખત્રે પક્ષના વાદીઓના દાખલા દલીલ સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કર્યાં છે, અને

છેવટે પંચદ્વારાંએવો નિર્ણય કરાવ્યો છે કે કર્મ (લાવી, નસીબ, દૈવ) અને ઉદ્યમ (પુરુષપ્રયત્ન, પુરુષાર્થ) એ બેઉમાં કર્મ એ ઉદ્યમનું માત્ર ખીજું નામ છે, અને ઉદ્યમરૂપી ખીજડાની આસપાસ કર્મ ફર્યા કરે છે. તેઓ મૂળ સ્વરૂપે જૂદા નથી પણ એક છે.

* * * ઉદ્યમે કર્મ કર્મે ઉદ્યમ અળવંત

x x x x x

કર્મ વિના ઉદ્યમ નવ મળે, ઉદ્યમ કરતાં કર્મજ ફળે

x x x x x

ઉદ્યમનું તો કર્મજ નામ, કર્મનો તે ઉદ્યમ કામ;

એ બેઉમાં કંઈ અંતર નથી, જોજો વેદ પુરાણે કથી;

x x x x x

કર્મ થકી ઉદ્યમ ફળે, ઉદ્યમથી કર્મ હોય;

આહું અદકું એહને, કહી ન શકે કાલ.

x x x x x

ઉદ્યમ વિના ચાલે નહિ, કર્મ વિના ફૂટાય;

કર્મને ઉદ્યમ ફળે, પ્રીછવો પંડિત રાય.

કવિએ આ સિદ્ધાંત સમેજવવાને કેવો ઉદાવ કર્યો છે તે જરા જોઈએ. અંધારેને ધળદેવાદિને નમસ્કાર કરી ઉદ્યમકર્મની વાર્તા લખવાની કવિ પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અને તે માટે ઉલ્લેખી નગરીના રાજકર્તા લક્ષ્મણ મહારાજના દરબારનો હાથ વર્ણવે છે. તે પછી વચમાં દૈવ તત્વ ઉમેરવાને કારણે ઈંદ્રની દરબારમાં મદનમંજરી નામો એક અપસરા અને વસુધરદેવ નામના દેવને શાપ પ્રાપ્ત થવાથી મૃત્યુલોકમાં જન્મ થયાનું જણાવે છે. આમાંનો વસુધર શિવશર્મા નામનો આહાણ થઈ ઉલ્લેખી નગરીમાં લક્ષ્મણ મહારાજના દરબારનો એક મહા પંડિત થાય છે, અને અપસરા મદનમંજરી કર્ણાટકમાં કામકળા નામની ગુણિકા થઈને અવતરે છે. આ ગુણિકા કૌતુકમયી છે અને પોતે ઉદ્યમ(પુરુષપ્રયત્ન)થી સર્વ

વંસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે એવો મતાગ્રહ રાખે છે, અને તેનો પ્રચાર કરવાને આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફરે છે, અને વાદ કરી પંડિતોને છતી સોનાના પુતલા લે છે. આખરે તે ઉલ્લેખીમાં આવે છે અને રાજસલામાં પોતા સાથે વાદ કરવાને આહવાન આપે છે. જ્યારે કાઈ હિંમત બીડતું નથી ત્યારે શિવશર્મા ખીડું ઝડપી બહાર પડે છે. કામકળા પણ સાવધ થાય છે અને તેનામાં કેટલી હોશીયારી છે અને પોતે જે પ્રશ્ન પૂછનારી છે તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપી શકે તેમ તે છે કે નહી તેની પરીક્ષા કરવાને તેને ૨૪ પ્રશ્નો પ્રથમ પૂછે છે અને શિવશર્મા તેના મનપતીજ ઉત્તરો આપે છે. કામકળા તેથી ખુશી થાય છે, કે તેને તેની જોડ મળી છે, અને પછી ઉઘમ વડું કે કર્મ? એવો પ્રશ્ન પૂછી પોતે ઉઘમવાદિની છે તે દર્શાવે છે. શિવશર્મા કર્મનો પક્ષ લેઈ ઉઘમવાદ ખંડન કરવાને તત્પર થાય છે. એટલે કામકળા પ્રથમ બે બ્રાહ્મણ ભાઈઓની વાત કહે છે. તેના ઉત્તરમાં શિવશર્મા સાપં અને ઉંદરની વાર્તા કહે છે. કામકળા તે પછી એક વૃદ્ધ બગલો અને માછલાની વાર્તા કહે છે, ત્યારે શિવશર્મા બ્રાહ્મણ અને વરતીઆની કથા કહે છે. આ રીતે બન્ને જણાં પોતપોતાનાં સિદ્ધાંતો સ્થાપવાને મથન કરે છે. તે પછી કામકળા ઉઘમથી સર્વ વસ્તુ ફળે છે, તેનાં વ્યવહારમાંથી અનેક દ્રષ્ટાંતો આપે છે. શિવશર્મા ઉઘમ કર્યા છતાં ફળ પ્રાપ્તિ ન થવા માટે ભાવિની વિચિત્ર ગતિનાં તેવાંજ દ્રષ્ટાંતો આપે છે. છેલ્લે કામકળા તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છે. આ પ્રમાણે ન્યાયની દરબારમાં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ જેમ થાય છે તેમ શામળસદૃ કરી દર્શાવ્યું છે. છેવટે સલા અથવા પંચ તેનો નિર્ણય કરે છે અને મહારાજ પ્રસન્ન થાય છે. કામકળાને અને શિવશર્માને તે પછી પોતાના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થાય છે અને બન્ને જણા પરણે છે, અને અવસાને ઈંદ્રના અનુગ્રહથી દેવલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

શામળસદૃ આ વાર્તાનો ઉઠાવ એની પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિ નર્મદા-ચાર્યના એક ગ્રંથમાંથી લીધો હોય એમ જણાય છે. તેમાં પણ એક કામકળા

નામા ગુણિકા ઉન્નજેણીના ભેરવસેન રાજના દરબારમાં આવી કામશાસ્ત્રમાં ખોતાને છતે તેને પરણવાનું જણાવે છે અને તેને કોકદેવ નામનો પંડિત પરાજિત કરી પરણે છે. કવિએ ભેરવસેનને બદલે લક્ષ્મણ રાજા અને કોકદેવ પંડિતને સ્થાને શિવશર્માને દેવ્યા છે. ગુણિકાનું નામ કામકળા જ રાખ્યું છે. બન્ને કણોટક દેશથી વાદ કરવા આવે છે અને વાદમાં હારી છતનારને બન્ને પરણે છે. આટલું બન્નેમાં મળતાપણું છે. એ શિવાય અન્ય વસ્તુ કવિની પોતાની છે.

વાદના સિદ્ધાંતો દાખલા દલીલો વગેરે કવિએ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી લીધાં છે અને તેને સુઘટિત ગોઠવ્યા છે. મૂળ નાના શ્લોકો અને ટુંકી કથાઓ, પણ વિસ્તાર કવિનો પોતાનો છે. અને તેમાં દર્શાવેલા બુદ્ધિ-ચાતુર્યથી વાંચનારનું મન મુગ્ધ થાય છે અને ઉત્તમ નીતિબોધ પ્રાપ્ત કરે છે. કવિના મનમાં સંસ્કૃત પંચતંત્રનો નીચેનો એક શ્લોક આ કાવ્યના બીજા રૂપે રમી રહેલો જણાય છે, અને તેને એણે ઉત્તમ રીતે પ્રદર્શવિત કરી એક મોટા વૃક્ષરૂપે ઉછેર્યો છે.

उद्योगिनं पुरुषसिंहस्रपैति लक्ष्मी-

दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ॥

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या ।

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥

ઉદ્યોગી એવા પુરુષસિંહને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવામાં દૈવ છે, દૈવ છે એવું કાપર પુરુષો જ કહે છે. માટે દૈવનો ત્યાગ કરી પોતાની શક્તિવડે પુરુષાર્થ કરો. પણ મહેનત કર્યા છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો આ પ્રયત્નમાં કાષ્ટક દોષ છે? જો હોય તો તે સુધારી પુનઃ પ્રયત્ન કરો.

આ સૂક્ષ્મ બીજને કવિએ અંકુરિત કરી પ્રદર્શવિત બનાવી મોટું વૃક્ષ કરી બતાવ્યું છે. એના ફળો તે ઉદ્યમ અને કર્મ. એ એ દલવાળા ચણાની દાસ જેવા છે, એમ સારી રીતે સમન્વયું છે. નિરસ દાખલા દૃષ્ટાંત અને

દલીલો આપીને સમજાવવા કરતાં વાર્તામાં ગોઠવીને સમજાવવાય તો વાંચનારને તુર્ત સમજાણ પડે તેથી તેણે વાર્તામાં ઉપલા સિદ્ધાંતને શણગાર્યો છે. ઉદમ-વાદીના એ દ્રષ્ટાંતોમાંની એક યગલાની અને માછલાની કથા પંચતંત્રમાંથી લીધેલી જણાય છે. અને કર્મવાદીના એ દ્રષ્ટાંતો, સાપ અને ઉંદરની કથા તથા બ્રાહ્મણ અને વરતિયાની વાર્તા, પણ તેવાંજ ખુસ્તકા અને પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો ઉપરથી લીધાં છે. એ ઉપરાંત વૃદ્ધચાણાક્યનીતિ, પંચતંત્રના શ્લોકો વગેરેમાં રહેલાં ઉપદેશનો ભાવ આણેલો છે. કર્મવાદીના એ દ્રષ્ટાંતો નીચેના એ શ્લોકોમાં દર્શાવેલા છે. તેને વિસ્તારી સામળભદ્રે કૃષ્ણા સુંદરે યોજ્યા છે તે વાંચનારને જણાયા વિના રહેશે નહિ.

મગ્રાશસ્ય કરણ્ઢપીઢિતતનોમ્બોનેન્દ્રિયસ્ય ક્ષુધા
કૃત્વાસુર્વિવરં સ્વયં નિપતિતો નક્તં મુલ્હે મોગિનઃ ।

વૃક્ષસ્તસ્પિશિતેન સત્ત્વરમસૌ તેનૈવ યાતઃ પથા .

લોકાઃ-પદ્યત દૈવમેવ હિ નૃણાં વૃદ્ધૌ ક્ષયે કારણમ્ ॥

(ભર્તૃહરિ-નીતિશતક)

જેનું શરીર કરંડીઆમાં પીડા પામ્યું છે અને ક્ષુધાથી જેની ઇન્દ્રિયો ગ્લાનિ પામેલી છે એવો એક સર્પ રાત્રે આશાભંગ થઈ પડેલો હતો, એ કરંડીયામાં ખાવાની આશાએ ક્રોધ ઉદર છિદ્ર કરીને અંદર પેસીને સર્પના મુખમાં આવી પડ્યો. સર્પ તેના માંસથી તૃપ્ત થયો અને ઉદરે છિદ્ર પાડી કરેલા માર્ગવડે નીકળી ચાલ્યો ગયો. માટે હે લોકો; જુઓ મનુષ્યને વૃદ્ધિ અને ક્ષય(અઠતિ-પડતી)નું કારણ દૈવજ છે.

લ્વાયો દિવસેશ્વરસ્ય કિરણૈઃ સંતાપિતો મસ્તકે .

વાન્ઢન્દેશમનાતપં વિધિવશાત્તાલસ્ય મૂલં ગતઃ ।

તન્નાપ્યસ્ય મહાફલેન પતતા મગ્રં સંશબ્દં શિરઃ

પ્રાયો ગચ્છતિ યત્ર ભાગ્યરહિતસ્તત્રાપદાં ભાજનમ્ ॥

(ભર્તૃહરિ-નીતિશતક)

કાષ્ઠએક ટાલીઓ પુરૂષ (ખલ્વાટ) સૂર્યના કિરણોવડે પોતાનું મસ્તક તથું એટલે તે તડકા વગરના પ્રદેશમાં જવાની ઇચ્છાથી દૈવયોગે એક તાડવૃક્ષના મૂળ આગળ જઈ ઉભો. ત્યાં એ વૃક્ષનું એક મોટું ફળ પડ્યું તેથી તેનું મસ્તક મોટા અવાજ સાથે તડકા કરતું લાગી ગયું. તેથી લાગ્ય રહિત પુરૂષ ન્યાં ન્યાં છે ત્યાં તે આપત્તિઓનું પાત્ર થઈ પડે છે.

આ પ્રમાણે શામલભટ્ટે સંસ્કૃત પ્રાકૃત શ્લોકોના ભાવાર્થ વગેરેનો ઉપયોગ ગુજરાતી ભાષામાં સુંદર રીતે કરેલો છે.

ઉદ્યમ-કર્મ સંવાદમાંથી ગુજરાતી પ્રજાજનની તે સમયની સ્થિતિના ચિતારનો કંઈ ખ્યાલ તેની બીજી વાર્તાઓમાં જેવો મળી આવે છે તેવો મળી આવતો નથી. છતાં એક મુખ્ય વાત લક્ષ આપવા જેવી છે. એના નાયકનાયિકા એક બીજાનું બુદ્ધિચાતુર્ય જોધને પરણે છે, તેમ જ્ઞાતજ્ઞતનો ભેદ ગણતા નથી, પણ ગુણ ઉપર મોહ પામીને પરણે છે. આ કાવ્યમાં કામકળા એક કુર્ણાટકી ગુણિકા છે. એના માતૃપિતા અજ્ઞાત છે, છતાં તે ઉજ્જેણી નગરીના એક પંડિત શિવશર્માને તેનું બુદ્ધિચાતુર્ય જોધને પરણે છે, અને રાજસભા તેમના લગ્નને સંમતિ આપે છે. શામળભટ્ટની ધણી વાર્તાઓમાં ગુણિકાઓ આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે, તેમ આમાં પણ છે. તેઓ નીચ અધમ વૃત્તિની વેશ્યા હોતી નથી, પણ ઉચ્ચ આદર્શોવાળી અને ઉંચ પંકિતની સ્ત્રીઓ હોય છે. તેઓ અનુભવી, ભણેલી ગણેલી, નીડર અને જીવનવ્યાપારની નીતિથી સારી રીતે માહિતગાર હોય છે. તેઓ ગમેતેમ ગમેતેવા પુરૂષ સાથે પરણતી નથી, પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે પસંદ કરી, તેની કસોટી કરી પોતાના મનગમતા આદર્શ પ્રમાણે તે પુરૂષ છે કે કેમ તે તપાસી, પછી તેને ગુણવાન બાણી પરણે છે અને તેની સાથે એકનિષ્ઠ સ્ત્રી માફક થઈને રહે છે અને સુખદુઃખમાં ભાગ લે છે. પરંતુ એ ગુણિકા છતાં પુનર્લગ્ન કરનારી ગુણિકા નથી. આ પ્રમાણે શામળના પ્રસ્તુત કાવ્યમાંથી જાણવાનું મળે છે. શામળભટ્ટની આ પોતાની કવિસૃષ્ટિ છે. તે પોતાના જમાના કરતાં ઘણા આગળ વધેલો લાગે છે.

ઉઘમકર્મ સંવાદ

દોહરા

શ્રી શંકરસુતને પરણું, બુદ્ધિતણો દાતાર;	
અંગે સિદ્ધર શોભતું, મોદિક અમૃત આહાર.	૧
બ્રહ્મસુતા તુજને નમું, માગું એક પસાય;	
રસના વાસ કરો સદા, તો બુદ્ધિ પ્રપ્રુલ્લિત થાય.	૨
નંદસુત નરહરિને નમું, મુરલીધર મહારાજ;	
અંથ કરું શુભ શાસ્ત્રનો, રાખો મારી લાજ.	૩
કરંનેડી કવિને કહું, કોઈ મા દેશો ખોડ;	
ઉઘમ-કર્મ વર્ણન કરું, પહોંચે મનના કોડ.	૪
માત તાત ગુરુ ઇષ્ટને, ચરણે નામું શીશ;	
અંચળ ચિત્ત છે અંથમાં, કોએ મા કરશે રીશ.	૫
ઉજ્જેણી નગરી વિષે, ક્ષિપ્રાતટ શુભ સ્થાન;	
નીર વહે અતિ નિર્મળું, જાણે અમૃત પાન.	૬
મહાકાલેશ્વર શિવ વસે, શક્તિમાન હરસિદ્ધ;	
ને કોઈ સેવે એહને, તે પામે નવનિદ્ધ.	૭
વર્ણુ અદાર વસે જહાં, રાજ્યકૂળ છત્રીસ;	
નરનારી અતિ શોભતાં, પૂરણ ગુણ બત્રીસ.	૮

* અમદાવાદ જીલ્લાનું ગોમતીપૂર જેને પૂર્વે વેગણપૂર કહેતા હતા ત્યાંનો વતની, જ્ઞાતિએ શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ, સંવત્ ૧૭૮૦-ઈ. સ. ૧૭૨૫ માં હયાત હતો. એની ઘણીક કવિતા દોહરા, ચોપાઈ તથા છંદામાં છે.

વેદ્યુક્ત વાડવ વસે, જે પાળે ખટકર્મ;	
ગૌ-બ્રાહ્મણુરક્ષા કરે, ક્ષત્રી તણો એ ધર્મ.	૯
વૈશ્ય કરે વ્યાપાર શુભ, શાસ્ત્રતણે પરમાણુ;	
વૈષ્ણવ સેવા વિગ્રની, શૂદ્ર કરે નિરવાણુ.	૧૦
ધર ધર ઉત્સવ અતિ ઘણો, વાળે તાલ મૃદંગ;	
પૂજા પુરુષોત્તમ તણી, નિતનિત નાટ્યારંભ.	૧૧
વિક્રમકેરા વંશમાં, ભદ્રસેન મહારાજ;	
રાજ્ય કરે તે નગરમાં, કરતો મોટાં કાજ.	૧૨
મહા ભક્ત મહારાજનો, કામતણો અવતાર;	
સત્ય વચન બોલે સદા, કર્ણ સમો દાતાર.	૧૩
અસ્ત્ર શસ્ત્ર વિદ્યાતણો, જાણે મર્મ વિવેક;	
મહિપતિ મોટા વશ કર્યા, થયો છત્રપતિ એક.	૧૪
પટરાણી ઘેર પાંચસે, રૂપતણો ભંડાર;	
વનિતા પેડશ વર્ષની, રંભા રતિ અવતાર.	૧૫
બેઠો રાય સભા ભરી, ભદ્રસેન ભડ ભૂપ;	
ચમર ઢોળે ચોપાસથી, અતુલિ તેજ મહારૂપ.	૧૬
છત્ર ધર્યું શિર કનકનું, ભૂષણ અંગ અપાર;	
સિંહાસન સોહામણું, બેઠો મહા જુનુનર.	૧૭
ચાર વજ્ર અતિ ચતુર છે, તે આગળ સેહે ચાર;	
એક મુખુદ્ધિ (ખીજો) સુલક્ષણો, ત્રીજો તત્વ વિચાર.	૧૮
ચોથો ગુણ ભંડાર છે, રાજ્યતણો શિર ભાર;	
પંડિત બેઠો પાંચસે, ગુણિજનનો નહિ પાર.	૧૯
નાટક એટલે અતિઘણાં, હાસ્યકથા રસ હોય;	
નૃત્ય કરે વારાંગના, તે દેખી મન મોહ.	૨૦
પોપટ બોલે મનુષ્ય સરખાં, મેનાં તે બહુ મોર;	
શબ્દ કરે સોહામણા, રસિયાનાં ચિત્ત ચોર.	૨૧

મહાં માગણુ મળિયા બહુ, બંદીજન સહુ ગાય;	
રાજકલા છત્રીશયું, ખેડો માલવરાય.	૨૨
ભર જોખન વર્ષ સોળમાં, સુંદર ચતુર મુળણ;	
આસને ખેડે અવનવો, બાણે ઊગ્યો ભાણ.	૨૩
અજીત સભા છે જેહની, શાસ્ત્રસ્મૃતિ ખોલાય;	
પંચ પ્રમાણુ કરે સદા, (તમ) ન્યાય અન્યાય તોળાય.	૨૪
તેજ સમે ઇંદ્રાસને, ખેડા સુરપતિ રાય;	
દેવલોક સભા સહુ, આનંદ ઓચ્છવ થાય.	૨૫
નૃત્ય કરે વારાંગના, મદનમંજરી નામ;	
વમુધર દેવને નિર્ખિયો, તત્ક્ષણુ પ્રગટ્યો કામ.	૨૬
એક એકને નિર્ખિયાં, ખેડિએ હરખ્યાં આપ;	
કાપ ચણો સુરરાયને તત્ક્ષણુ દીધો શાપ.	૨૭
બાઓ પૃથ્વીમાં પડો, દેવસભા નહિં કામ;	
મનુષ્ય થઈ મરણો જદા, તદા સ્વર્ગમાં કામ.	૨૮
દેવ પણો પૃથ્વી વિષે શિવશર્મા દ્વિજરાજ;	
ઉજ્જેણી નગરી વિષે, વિદ્યાકરું ઝાઝ.	૨૯
કરણાટકમાં કામિની, ગુણકા કુળ અવતાર;	
નૃત્ય ગીત ગુણ્યાતુરી, બાણે નાટક સાર.	૩૦
વેદતણો અભ્યાસ જે, બાણે તેના ભેદ;	
રાત દિવસ નવરંગમાં, ક્ષણું નવ પામે ખેદ.	૩૧
મહિલાએ વિમાસીયું, મૂર્ખ છે મૃત્યુલોક;	
જીતું રાજ્યસભા ઘણી, મંન વિચારી રોક.	૩૨
પંડિત કો પ્રીછે નહીં, ચતુર ન ધાલે હામ;	
એવું જે કો પ્રશ્ન કહે, કરું કારયું કામ.	૩૩
સહિયર સાથે સાતસે, સોળ વર્ષ શુભ રૂપ;	
કામકળા મન કલ્પિયું, જીતું ભારે ભૂપ.	૩૪

શામળલટકૃત

જે કાષ્ઠ મુજને જીતશે, તે જાણું ધરદેવ;	
પૂરણ પ્રીત કરી રમું, કરું બહુ વિધિ સેવ.	૩૫
કરણાટકથી સંચરી, મંન વિચારી મર્મ;	
વાદ કરું હું પંડિતા, ઉદ્ધમ વડું કે કર્મ ?	૩૬
રઠીઆળી રથપર ચઢી, જોયો મહારાષ્ટ્ર દેશ;	
જીત્યા પંડિત જામના, કામરુ કર્યો પ્રવેશ.	૩૭
નૈષધ આવી નાર તે, જોયો દેશ બંગાલ;	
જગન્નાથ તે નિરખવા, આવી છે તતકાલ.	૩૮
પાટણ નિરખ્યું ગ્રેમશું, મધકુ કેરો રાય;	
ખુરાસાન મુલતાન થઇ, મારુ દેશ પલાય.	૩૯
મેદપાટથી કચ્છ નગર. આવી સોરઠ દેશ;	
જીતી નાર સુલક્ષણી, જોખન બાળે વેશ.	૪૦
દક્ષિણ જીત્યું દેખતાં, પૂરવ પશ્ચિમ સાર;	
કાશી દેશ કાશ્મીર તે, દેશ નિહાળ્યા ચાર.	૪૧
પંડિત સરવે પારખ્યા, બને ન આવી વાત;	
જાણી ખાણ વિદ્યાતણી, આવી છે ગુજરાત.	૪૨
દેખી ગુજર્જર દેશને, મનમાં વિરમય થાય;	
પંડિતને માને નહીં, પાખંડી પૂજાય.	૪૩
દ્રવ્યવાન વિનતી કરે, ગુણીજનને નહિ માન;	
નાદ ભેદ જાણે નહીં, નહીં જ્ઞાન નહિ તાન.	૪૪
તે નિર્મિ હર્ષિ સંચરી, ચાલી ચતુર સુજાણ;	
માલવ દેશે મોટો રવિ, ઉજ્જેણી મેલાણ.	૪૫
ચતુર નાદ ચંચળ વસે. જાણે સઘળી નાર;	
કનક કળશ શિરપર ધરી, વેહેતી ક્ષિપ્રા તે હાર.	૪૬
નરનારી જોઈ ચાતુરી, જોયાં સુંદર વંન;	
વિદ્યાવંત બહુ વિદ્ર છે, જોઈ હરખ્યું મંન.	૪૭

નિષ્કર્ષુ નગર સોહામાણું, પોહોંતી મનની આશ;	
રાજદારે સંચરી, આણી મન ઉદ્ધાસ.	૪૮
પોળે ઉભો પોળીઓ, તેને કહી એકે વાત;	
હું આવી પરદેશથી, કરે જઈ રાયને ખ્યાત.	૪૯
પ્રતિહારે જઈ પ્રેમશું, મુજરો કીધો રાય;	
એઉ કર્નેડી બોલિયો, એડી સર્વ સભાય.	૫૦
કાઠએક આવી કામિની, સ્વરૂપ અપરંપાર;	
માગે હૂકમ હજુરતો, ઉભી રાજદાર.	૫૧
રાય મુણી રળીયાનસું, ચટકે કીધી સાન;	
તેડો રાજદરબારમાં, દંધને ઝાઝાં માન,	૫૨
તલ્લણુ પળિયો પોળિયો, આવી ઉભો ત્યાંહે;	
મહિપત તેડે માનસું, નઓ સભા છે ન્યાંહે.	૫૩
ચાલી ચતુરા ચમકતી, મળવા માલવરાય;	
મદેલરી મહિલા ધરી, થનથન ધરતી પાય.	૫૪
ખીડી મુખમાં પાનની, સન્યા સોળ શણગાર;	
સાહેલી સંગ સાતસ, રૂપતણો લંડાર.	૫૫
હમડમ ચાલે ચમકશું, જમ જમ વાગે જેર;	
ધમધમ વાગે ધૂધરા, કામતણી સમશેર.	૫૬
ચંદ્રવદની મૃગલોચની, સિંહ સરીખો લંક;	
કામધનુપ શોભે ભલું, બ્રગુટીકેરો વંક.	૫૭
વરણાગી વેણી સજ, નળે મણિધર નાગ;	
દંત નળે દાડમ કલી, અધર પ્રવાલી ત્રાક.	૫૮
સાડી પહેરી શાલતી, ઊર એકાવલ હાર;	
કડકડતો છે કંચુવો, કસણુ કસ્યાં છે ચાર.	૫૯
ઊર ઊરોજ જે ઊડીયાં, ગિલ્લીફળ આકાર;	
નળે હુંકાં તીરનાં, વેહનાં મારણહાર.	૬૦

શામળભટકૃત

- બ્રગુડી કમાન કલોલશું, નેત્ર સુરંગિત બાણુ;
 કામીજનને મારિયાં, તત્ક્ષણ પૂર્ણ પ્રમાણુ. ૬૧
- નખ શિખ શોભા નિરખતાં, કહેતાં નાવે છેક;
 કંધપેર વર્ણન કીજીએ, મુખમાં જહા એક. ૬૨
- નારી નિરખે નેહસું, ધરતા મન આનંદ;
 દ્રષ્ટી ન ચુકે તે થકી, ચક્રાર ને ન્યમ ચંદ. ૬૩
- આસનની ઉચાધથી, નિરખે રાયજી રૂપ;
 નારી આવી નિહાળતી, જ્યાં એડો છે ભૂપ. ૬૪
- કરજોડી ઉભી રહી, છોડી મનની લાજ;
 મોહો ફોડી મુજરો કર્યો, જય જય જય મહારાજ. ૬૫
- ચતુરા (એ) ચોદિશ ભાળિયું, નિરખી રાજસભાય;
 સૌનાં મન શીતળ હવાં, કિલટ અંગ ન માય. ૬૬
- નારી શું નરપતિ વદે, કહો તમારો દેશ ?
 ક્યાંથી આવ્યાં ક્યાં જશો ક્યાં કરવો પરવેશ ? ૬૭
- કોણથકી ઉત્પત્ત હવાં, કોણુ તમારું નામ ?
 કોણુ તમારો ઘરઘણી, અમ સાથે શું કામ ? ૬૮
- મહિપતિ શું નારી વદે, સાંભળ ભૂપતિ વાત;
 કરજાટકથી આવિયાં, ગુણકા મારી જાત. ૬૯
- કામકળા મૂજ નામ છે, જન નવ જાણે કોય;
 જે પૂછ્યું કહે માહેરું, પતિ તે મારો હોય. ૭૦
- નગર અનેકજ નિરખતી, આવી તારી પાસ;
 પંડિત પણ છોડાવીયાં, પુતલાં બાંધ્યાં પચાસ. ૭૧
- નગર અનેકજ નિરખતિ, આવી તુજની પાસ;
 પંડિત સખળા સાંભળ્યા, વસતા તારે વાસ. ૭૨
- પંડિત હોય તો પાઠવે, લાવે વાર ન લેશ;
 નહિ તો આપો પૂતળું, (તો) જાઉં અમારે દેશ. ૭૩

ખીજું કામ કંઈએ નહીં, કરું વિદ્યાશું વાદ;	
નૃપતિ સભા નવખંડમાં, તેના ઉતારું નાદ.	૭૪
નૃપતિ મન ચિંતા થઈ, એતો મોટું કામ;	
જે આપીશું પૂતળું, તો તો જાશે નામ.	૭૫
પંડિત પૂરા પાંચસેં, પૂછું તેને આજ;	
કોઈ જાતે આ જીવતિને, રાખે મારી લાજ.	૭૬
ખીડું બાસક પાનનું, એકા પંડિતરાય;	
કર. સૌંધું પરધાનને, ગયો સુબુદ્ધિ ત્યાં.	૭૭
પંડિત સૌ પાછા પડે, કોઈ નવ ધાલે હામ;	
શિવશર્મા સનમુખ થયો, કરવા મોટું કામ.	૭૮
પાન સુબુદ્ધિ કર થકી, લઈ ચડાવ્યાં શીશ;	
લખ્યું હશે તે તો થશે, જે કરશે જીગદીશ.	૭૯
અતી ઉમેદે ઉડીઓ, હરખ્યો હપ્પાં માંજ;	
હું જીતું એ નારને, દેખે સર્વ સભાય.	૮૦
માન ધણું મહિપત દીધું, તત્ક્ષણ ફૂલ્યું તંન;	
પ્રીતે પાસ બોલાવિયો, આપ્યું અર્ધાસન.	૮૧
માન ધણું મહિપત વદે, જીત્યાનો જશ લેશ;	
જે પુછે એ પ્રેમદા, તેનો ઉત્તર દેશ.	૮૨
વાડવ વિનતાને કહે, મુજ સામું શું જોય;	
પૂછી લે જે પૂછવું, જે મન ધજી હોય.	૮૩
છોડી નાંખ એ પુતળાં, શીદ વેંદારજી ભાર;	
જીતું છું સૌ દેખતાં, ઉતારું અહંકાર.	૮૪
રાખીશ માં કોઈ ઓરતો, પુછ્યે વિપરીત વાત;	
સંદેહ ભાગું સર્વદા, પ્રસન્ન શારદા માત.	૮૫
-પંડિતને કહે પંચિની, સાંભળ દ્વિજ એક ધર્મ;	
પ્રથમે પુછું એટલું, ઉઘમ વડું કે કર્મ.	૮૬

- ઉત્તર-દ્વિજ હરખ્યો મનમાં હસે, વસે રહેમાં બોલ;
 શાસ્ત્રવચન તે પુછિયું, હું કરું તેનો તોલ. ૮૭
- (શાખાશ) પદ્મિનિ તે પુછ્યું લલું, કોઈથી નવ કહેવાય;
 હું કહું તુજને આજ એ, જેથી સંદેહ જાય. ૮૮
- રામાયું ઋષિજી વહે, ભાંગુ નિઃસંદેહ;
 પ્રજા ખીજું કંઈ પૂછ્યું, મન ધ્રુજા હોય જેહ. ૮૯
- વચન સુણી હરખી તદા, નિરખી દ્વિજનું રૂપ;
 સરખિ બેટ મુજને મળી, વરખીત ભારે ભૂપ. ૯૦
- મ્રશ્ન-કર જોડી કહે કામની, સાંભળજો દ્વિજ રાય;
 કોને કહીએ ચતુર નર, તેહ બતાવો છાંય. ૯૧
- પંડિત તે કોને કહું, મૂરખ કોણુ જ હોય;
 ધનપતિ તે કોને કહું, કોણુ દરિદ્રિ સોય. ૯૨
- કોણુ સુખી, કોણુ દુખીયા, કુણુ કાયર, કુણુ શૂર;
 કોણુ મૂવો, કોણુ જીવતો, કોણુ નિકટ, કુણુ દૂર. ૯૩
- કોણુ વાત અચરત કહે, કુણુ રાજા, કુણુ રંક;
 ઉત્તર આપો એટલો (તો), વાજો આડો અંક. ૯૪
- તખત થયા સુણતાં સહુ, જ્યમ ચિત્રામણ લેખ;
 લક્ષણી એ મહા આગળી, દીસે બુધ વીસેખ. ૯૫
- ઉત્તર-વિપ્ર કહે વનિતા સુણો, રહે ધરી બહુ ધ્યાન;
 તે પૂછ્યું તે હું કહું, શાસ્ત્રતણું જે જ્ઞાન. ૯૬
- ખાટો તૂરો ખટરસ, નવરસ ચતુર અનેક;
 ખીર નીર કરે જૂજવાં, હંસ ચતુર છે એક. ૯૭
- પય પાણી કરે એકઠાં, મેલે હંસ હંજુર;
 દૂધ દૂધ પ્રાશન કરે, પાણી મેલે દૂર. ૯૮
- ચતુર પુરુષ તો એક છે, તે પૂછ્યા બહુ ભેદ;
 ઉત્તર આપું અનુક્રમે, (જે) વાણી બોલે વેદ. ૯૯

નિર્ણય શાસ્ત્રતણા કરે, બાણે સર્વ વિવેક;	
એવા પેડિત અતિથણા, હરિગુણ બાણે એક.	૧૦૦
કીર્તિ આપતણી કરે, ધરે વૃથા શિર ભાર;	
મરે પરસ્ત્રીના સ્નેહથી, ડરે ન ચિત્ત લગાર.	૧૦૧
એવા મૂરખ કેટલા, કહેતાં નાવે પાર;	
પરિશ્રમ પૂજે નહીં, તે મૂરખ અવતાર.	૧૦૨
હુયપતિ ગજપતિ રથપતિ, સિંહાસનપતિ જેહ;	
પુત્રદારા પરિવારશું, લક્ષ્મી ને વળી નેહ.	૧૦૩
એવા ધનવંતા ધણા, કહેતાં નાવે છેહ;	
રાસનામ ગાડે ગરથ, મોટા ધનવંત તેહ.	૧૦૪
આસનાવાસના જેમાં નહીં, આળસ ઊંઘ હોય અંગ;	
*વિમ્બ જઈ યાચે યાચના, યાચ ધાણું માનભંગ.	૧૦૫
એમ અધિકાર દરિદ્રિઓ, એવા અપરંપાર;	
ગર્થ ધણો દાતા નહીં, (તે) દરિદ્રનો સરદાર.	૧૦૬
સંપ સહોદરમાં ધણો, દેહ નિરોગી હોય;	
નવ બાવું પરદેશમાં, સુખિયો કહિયે સોય.	૧૦૭
સંતોષી સખજો સુખી, એવા સુખી હબર;	
જેને માથે ઝાણુ નહીં, સુખિયાનો સરદાર.	૧૦૮
મૂરખ સુત છે જેહનો, વિધવા કન્યા હોય;	
ચતુર વસે કુઆમમાં, મોટો દુઃખિયો સોય.	૧૦૯
દુઃખી કહું હું કેટલા, સાંભળ શામા વાણ;	
ભૂખ દુઃખ કુભારબ, એ દુઃખિઓ પરમાણ.	૧૧૦
પ્રાણણુ જળથી ઓસરે, ક્ષત્રી રણથી બચ;	
વૈશ્ય ડરે વેપારથી, તે કાયર કહેવાય.	૧૧૧

- કાયર કેતા બોલીયે, મોટો કાયર જેહ;
 ઘેર અભ્યાગત આવિયો, આદર ન કરે તેહ. ૧૧૨
- શૂરા જે કો રણ મધે, પરકાળે દે પ્રાણ;
 બોલે રાજસભા વિષે, છુટ્યા જશ સૂળણ. ૧૧૩
- કરે બહાર જે રંકની, ન કરે આપ વખાણ;
 થોડું ધન ખરચે ઘણો, તે શૂરો પરમાણ. ૧૧૪
- મૂરખ તે પહેલો મૂવો, બીજો જેતે રોગ;
 ત્રીજો પરદેશી મૂવો, ચોથો પરવશ ભોગ. ૧૧૫
- મૃત્યુક એવાં અતિઘણાં, તેમાં નહિ કાંઈ ભેદ;
 મોટું મર્ણુ દરિદ્રનું, વાણી બોલે વેદ. ૧૧૬
- કાંઈ દુઃખી કાંઈ સૂખીયા, ચીરંછવ નહીં કાય;
 જેનાં જશ કીર્તિ સદા, તે તો જીવ્યો સોય. ૧૧૭
- દશ ઈંદ્રિ છે દેહમાં, જેણે શોભે તંત;
 સરવે શોભે વેગળું, સદા સમરપી મંત. ૧૧૮
- દૂર દેશ વસે ઘણા, દૂર સમુદ્રનું પૂર;
 જેથું મન માન્યું સદા, તે પાસેથી દૂર. ૧૧૯
- દુનિયા દેખે દૂબતી, કરે ન દીલ લગાર;
 એહ મુવા મરવું નથી, અચરત એહ અપાર. ૧૨૦
- એક રાય પૃથ્વીપતિ, બીજો ધનવંત જેહ;
 એવા રાજા અતિઘણા, મોટો રાજા મેહ. ૧૨૧
- રંક પશુ પરવશ પડ્યું, બીજું બાળ કહેવાય;
 રંક શિરોમણિ કન્યકા, બ્યાં આપે ત્યાં જાય. ૧૨૨
- વચન સુણી વાડવતણાં, વનિતા વદતી ધન્ય;
 જે મે પૂછ્યું (તે) તમે કહ્યું, માન્યું મારું મંત. ૧૨૩
- અશ્ન-વળી વિગ્ર પૂછું તુને, તારી શુદ્ધિ પવિત્ર;
 સાચું બોલો સુલક્ષણા, કાણુ શત્રુ કાણુ મિત્ર. ૧૨૪

- શું રહું છે સર્વથી, ભુંડું શું કહેવાય;
સર્ગ સહોદર કાણુ છે, વહાલું તે શું થાય. ૧૨૫
- ઉત્તર-વાણી (તે) વિષ વદે વળી, વળિ વળિ મન આનંદ;**
શત્રુ છે તુજ દેહમાં, તેહ બતાવું દંદ. ૧૨૬
- ક્રોધ લોભ મહા મોહ છે, મદ મત્સર અહંકાર;
તેથી મોટો કામ છે, શત્રુ તણો સરદાર. ૧૨૭
- અછત છતાએ નહીં, નાએ નર્કને કામ;
મોટો સૌકા જાણુને, મોટો શત્રુ કામ. ૧૨૮
- આપણુશું જે નેહ કરે, કહે મનડાની વાત;
રાજદારે રણ વિષે, જેહ કરે સંગાત. ૧૨૯
- મિત્ર કહીએ તેહને, જેની શુદ્ધિ પવિત્ર;
વિપત્તિ સમે અળગો નહીં, તે છે મોટો મિત્ર. ૧૩૦
- ખાવું પીવું ખર્ચવું, મોટમ પદવી માન;
સૌથી સારું ખર્ચવું, પંચે કર્યું પ્રમાણ. ૧૩૧
- ભુંડું કરવું કાસડું, ભુંડો વેહેવો ભાર;
સૌથી ભુંડું માગવું, શુભ ક્રવો દાતાર. ૧૩૨
- સગો બાપ ને બેટડો, સગો કામની કંથ;
સગો સ્વાર્થને જાણુવો, ચતુરા વિચારો ચંત. ૧૩૩
- વહાલું બાલક પારણું, વહાલી નારી નેટ;
કરી પરીક્ષા પંડિતે, પૂરણ વહાલું પેટ. ૧૩૪
- પ્રશ્ન-શામા કહે શાખાશ છે, ઉત્તર આપો એક;**
સૌથી મોટો કાણુ છે, નાનો કાણુ વિશેક. ૧૩૫
- ઉત્તર-મોટો શ્રીમંત સૃષ્ટિમાં, મોટો ધનવંત રાય;**
મોટો દાતા સર્વથી, કીર્તિ ન ચિતમાં રહાય. ૧૩૬
- નાનો નિર્ધન નિર્ગુણી, નાનો દુઃખ સમેત;
સૌથી નાનો નાતે તજ્યો, સાંભળજે ધરિ હેત. ૧૩૭

- પ્રશ્ન-કામકળા કલ્પોલ્લસું કહે સુણ આલણ મર્મ;
વાત કરો વિસ્તારશું, (જે) ઉઘમ વડું કે કર્મ. ૧૩૮
- વચન કહેજો વિચારથી, હું નહીં રાખું લાજ;
રાખું ન શર્મ સલાવિષે, લાજથી વણસે કાજ. ૧૩૯
- ઉત્તર-શિવશર્મા કહે સુંદરી, સાંભળ ચતુર સુભણ;
વડું કર્મ ઉઘમથપી, બોલે વેદ પુરાણ. ૧૪૦
- કર્મતણી ગત અવનવી, નિરધનિયાં ધન હોય;
કર્મકરે જે કામિની, નકરે બીજો કોય. ૧૪૧
- મૂર્ખને કર્મ કવિ કરે, રંક બેસાડે રાજ;
કર્મ કર્મ ને કર્મ એ, ઉઘમ તે કુણ કાજ. ૧૪૨
- પ્રશ્ન-કોપ કરી કહે કામિની, ઉઘમ મોટા થાય;
વખાણુ હૂંતો તેહને, સાંભળો પંડિત રાય. ૧૪૩
- ઉઘમ કરતાં નિરખીયાં, સૌ કો રંક ને રાય;
કોણુ રહ્યાં એવું કહી, (જે) કર્મ કરે તે થાય. ૧૪૪
- જો જાણો તો કહો મુને, ન કરો મનમાં ખેદ;
સલા સહકો દેખતાં, ભાંશું તમારો ભેદ. ૧૪૫
- ઉઘમ ઉઘમ એજ છે, અદકો સૌથી આપ;
કર્મ બિચારું આપડું, ઉઘમ પુર પ્રતાપ. ૧૪૬

ઉઘમવાદીનો સિદ્ધાન્ત

ચોપાઈ

- કામકળા કહે સાંભળ બ્રહ્મ, ઉઘમથી અદકું નહીં કર્મ;
સધળા લોક ઉઘમવશ હોય, કર્મ સારુ બેસે નહીં કોય. ૧૪૭
- મથુરાપુર નગરનું નામ, સૂરસેન રાજનું ઠામ;
તેમાં વિપ્ર વસે બે બ્રાત, સત્યવાદી રૂડા સાક્ષાત. ૧૪૮

બુદ્ધિ વિવેક ને વિદ્યાવંત, સાધુ શિરોમણિ રૂડા સંત;
 એક નારાયણ બીજને નરહરિ, પતિવ્રતા એને સુંદરી. ૧૪૯
 નારાયણ કહે મોટું કર્મ, નરહરિ લે ઉઘમનો મર્મ;
 વાદ કરે એ બાંધવ ઘણો, સંદે ભાંગે નહીં તે નણો. ૧૫૦
 વાદ કરતાં બેહુએ ગુપ્તા, રાજસભામાંહે પરવર્યા;
 રૂંડા પ્રતાપ રાજ તાહરે, ચૂકાવો ન્યાય માહરે. ૧૫૧
 સભામધ્યે પંડિત જોટલા, બિડીને નમીયા તેટલા;
 રાજાએ દીધાં બહુ માન, જાણી વિપ્ર તણા સંતાન. ૧૫૨
 રાજા કહે સીધ્યાં મુજ કાજ, માનુભાવ પધાર્યા આજ;
 અમ સરખું કોઈકારજ કહે, મુખેથી સભામાં રહે. ૧૫૩
 વિપ્ર કહે રાજા મુણ મર્મ, ઉઘમ મોટા કે મોટું કર્મ;
 એટલો ન્યાય ચુકાવ તું આજ, નહીંતો દેહ કરીશું ત્યાજ. ૧૫૪
 અસત્યવાદી યાશેાં આપ, એસશે બ્રહ્મહત્યાનું પાપ;
 રાય મુણીને છાનો રહ્યો, પ્રત્યુત્તર તેમને નવ કહ્યો. ૧૫૫
 પંડિત પૂછ્યા રાયે ઘણા, સંદે નવ ભાગ્યા તેહ તણા;
 ના કહેતાં બ્રાહ્મણ દે શાપ, જૂઠું કહેતાં લાગે પાપ. ૧૫૬
 રાત દીવસ વિચારજ કરે, કોથી અરથ એકે નવ સરે;
 વડો વણર વનમાળી નામ, ત્યાં કહી બિઠ્યો એકે ઠામ. ૧૫૭
 પંડીતનો કરવાને સંચ, રાજાશું રમિયો પરપંચ;
 સનું મન્દિર એક વિશાલ, ઓરડા આઠ બિચું ચોમાળ. ૧૫૮
 અગોચર મેલી સૂખડી, જે બાંધે ભાંગે ભૂખડી;
 કારી ગાગર ઉદકની હતી, અગોચર મેલી અણુછતી. ૧૫૯
 પછી વિપ્રના તેજા તન, બંધાવ્યાં તેમનાં લોચન;
 નિર્ભય ચર્ચ બાંધ્યા ચોપાસ, નહીં બાંધે દેખ્યાની આશ. ૧૬૦
 કરી મોહાર બાધ્યા બે બંધુ, ઉઘમ કર્મ વિદ્યાના સિંધુ;
 સુના મન્દિરમાં મેલ્યા બેય, શીવશર્માને ગુણકા કહેય. ૧૬૧

સંપુટ કીધાં તેના બાર, જોધ્યે કાણુ પામે છે અહાર;
 જોધ્યે કાને રહે છે ધીર, જોધ્યે કાણુ પીએ છે નીર. ૧૬૨
 એક દિવસ તે સ્થાનક રહ્યા, ક્ષુધા તૃપાથી દુખિયા થયા;
 કર્મવંત તો પોઢી રહ્યો, ઉઘમી ઉઘમ અર્થે ગયો. ૧૬૩
 કર્મી કહે કાણુ ઉઘમ કરે, આમાં જે જાએ તે મરે;
 ઉઘમી કહે ઘેલો તું આજ, ઉઘમથી સરશે સૌ કાજ. ૧૬૪
 માંડી તેણે ખણુ ખોલણુ ધણી, ખેસી રહ્યો ત્યાં કર્મનો ધણી;
 ભીત ભંડાર મેડી ને મેહેલ, ઉઘમ આગળ સઘળું સેહેલ. ૧૬૫
 લિધો પાર તે મંદિરતણો, જેને નેહ ઉઘમશું ધણો;
 તેને ત્રુક્યા શ્રી ભગવાન, આખ્યાં હાથ મેવા પકવાન. ૧૬૬
 ગાગર ભરિ શીતળ જળ જેહ, આવી હાથ ઉઘમીને તેહ;
 ગાઠિ બાંધી આવ્યો ત્યાં, ક્ષુધાવંત બેઠો છે જ્યાં. ૧૬૭
 પોતે ભક્ષ કર્યું તે ધણું, તમ થયું ઉદર તેતણું;
 વર્ણતી મનમાં આવી દયા, પ્રસન્ન બાંધવ ઉપર થયા. ૧૬૮
 હસી હાથમાં આપ્યો અહાર, કર્મિએ આરોગ્યે તેણે ઠાર;
 સુરજ ઉગ્યો ને વીતી રાત, કાઢ્યા બહાર થયે પરભાત. ૧૬૯
 છોડ્યાં નેત્ર ને પૃષ્ઠી વાત, તમો સાચું બોલો સાક્ષાત;
 રાત દિવસનું કહોને દુઃખ, કેમ વેઠાણી ભુંડી ભૂખ. ૧૭૦

દાહરે

વિપ્ર કહે મુણ નરપતિ, સાચું કહું તમ સાથ;
 દુઃખ ન આવે હુંકરું, ઉઘમ મારે હાથ. ૧૭૧
 ઉઘમ કર્યો મેં અતિધણો, ત્રુક્યા શ્રી ભગવાન;
 ક્ષુધાતણું દુઃખ ટાળિયું, ભક્ષ કર્યાં પકવાન. ૧૭૨
 પરમારથ પ્રીતે કરું, નારાયણશું નેહ;
 સોપ્યું હાથ તે વિપ્રને, સંતોષાણો એહ. ૧૭૩

પેટ ભર્યું પેલે કર્મિએ, આખર જોડ્યા હાથ;
 ઉઘમ અદેકા એ થકી, કર્મતણા શો સાથ. ૧૭૪
 કામકલા કહે વિપ્રને, મન વિચારી જોય;
 ઉઘમથી જે નીપજે, કરે ન બીજો કાવ. ૧૭૫
 શિવશર્મા કહે સાંભળો, કર્મતણી કહું ગત;
 ઉઘમ કર્યો તો ઉંદરે, કહું તેની ઉતપત. ૧૭૬
 કામકળા કહે કહો મુને, કર્મ તણા વિસ્તાર;
 સલા રહી તે સાંભળી, (હું) પામું તેનો પાર. ૧૭૭

કર્મવાદીનો સિદ્ધાંત

ચોપાઈ

શિવશર્મા કહે સુણ મુંદરી, વાત કહું તુજને વીસ્તરી;
 દક્ષિણદેશ જોડીયાળું ગામ, વિપવાદી રહેવાનો ઠામ. ૧૭૮
 બાળગર વાદી કહેવાય, મંત્ર જંત્ર તણા એ રાંચ;
 સર્પ સાહીને ધરમાં ધરે, જડી છુદ્દિનાં કારજ સરે. ૧૭૯
 અધોર વનમાં વાદી ગયો, પહાડ પર્વત ઉપર જઈ રહ્યો;
 મુરલીનો ત્યાં કીધો નાદ, આવ્યો સર્પ સુણવા તે સાદ. ૧૮૦
 વાદિએ તેને તત્ક્ષણ ગૃહ્યો, પોતાને મંદિર જઈ રહ્યો;
 લાવ્યો વાંસનો કંડ આપ, તેમાં ઘાલ્યો મણિધર સાપ. ૧૮૧
 નવ મેલ્યું ભોજન કે નીર, પામ્યો દુઃખ તે સર્પશરીર;
 ઉઘમ સર્પ તે શાનો કરે, કર્મ અનુસારે તેં પરવરે. ૧૮૨
 વિશ્વાસ રાખે કર્મજ તણા, મળશે લક્ષ મુજને બહુ ધણા;
 કર્મ જોરે લંકા લૂટશે, કર્મે બંધનથી છુટશે. ૧૮૩
 તેના ધરમાં ઉંદર ધણા, વિશ્વાસ રાખે તે ઉઘમતણા;
 કર્મ તે તો તુણવત ગણે, ઉઘમભાવથી ભારે ભણે. ૧૮૪

ઉંદર એક હુતો તે ત્યાંહે, રહેતો વાદીના ઘરમાંહે; ૧૮૫
 શીર મોટો ચોટો ચાંકડો, મુઝ મોટો છોટો જાંકડો. ૧૮૫
 કાપે કાપડ કાંડી ઘણી, નવ આણે ખીલીક કા તણી; ૧૮૬
 ઉઘમપર જેને છે મન, નાખે ઉઘાડી ઢાંક્યા અન. ૧૮૬
 ઘીગોળ ને વળી ગોરસ ખાય, એ છે ઉઘમ કેરો રાય; ૧૮૭
 એક દિન મન કર્યો વિચાર, લાવું આજ અદકેરો આહાર. ૧૮૭
 દાણા દૂણી કાણુ જ ખાય, અદકો ઉઘમ કરવા નાય; ૧૮૮
 એમ ધારી ચાલ્યો પરચંડ, ન્યાં ઢાંકી મેલ્યો તો કરંડ. ૧૮૮
 દેખી કરંડ રળીઆત જ ચાય, ઉલટથી આવેરો નાય; ૧૮૯
 એમાં દીસે છે સૂખડી, કાઢી ખાઈ લાંગે ભૂખડી. ૧૮૯
 એમ કરી લાગ્યો કાપવા, વહાલાંને વહેચી આપવા; ૧૯૦
 પાડી છિદ્ર ને પેટો માંહે, કર્મી સર્પ એકો છે ન્યાંહે. ૧૯૦
 વદન વિકાશયું તેહજતણું, પેટો ઉંદર લેવા ધણું; ૧૯૧
 ગળ્યો મૂપક ને લાંગી ભૂખ, કર્મે તેનાં ટાળ્યાં દુઃખ. ૧૯૧
 પામ્યો સૂખ શરીરે સાર, પાણુ છિદ્ર ને આવ્યો બહાર; ૧૯૨
 પામ્યો સુખ તે ઉંદર ગળ્યો, જઈ સ્વજન સૌ કોને મળ્યો. ૧૯૨
 ઉઘમી ઉઘમ એજે ગયો, કર્મવંત તે આગળ થયો; ૧૯૩
 કર્મ કરે તે ન કરે કાય, કામકળા વિચારી નેય. ૧૯૩
 ઉઘમી હંકારે છે વહાણ, કર્મે બુદે કે ખૂબે પ્રાણ; ૧૯૪
 ઉઘમી વાવવો એતર પડે, સકે કે ઉભેલો પડે. ૧૯૪
 ઉઘમી ગાડી ભારે ભારે, વાટે લુટે કે બળદ જ મરે; ૧૯૫
 કરે હળરો ઉઘમ મોટ, લાંગે ગરાસ કા આવે ખોટ. ૧૯૫
 ઉઘમ શું કરશે એ મર્મ, જીતે સર્વ થકી એ કર્મ; ૧૯૬
 પંડિત બોલ એમ બોલ્યો અતીશ, ચઢી રામાને સખળી રીશ. ૧૯૬
 અરે પંડિત તું મૂર્ખ જ હોય, ઉઘમથી મોટું નહીં કાય; ૧૯૭
 કર્મ નાવું કેટલુએ કહોર, ઉઘમ શાહા તે કર્મ જ ચોર. ૧૯૭

ઉઘમ રાય ને કર્મ જ રંક, હારે કર્મ તે આડે અંક;
તે તો એક દેખાડું શાખ, દેખાડું હોયે અલિલાપ. ૧૯૮
પ્રમાણુ ખીજ પંડિત કરે, ઉઘમ આગળ કર્મ પાણી ભરે;
ઉઘમ સધળે છે સમર્થ, બહા વિજણુ નાણે અર્થ. ૧૯૯

દાહરો

પંડિતને કહે પદાણી, મનમાં થઈ લયલીન;
વાત કહું ઉઘમ તણી, (જેમ) બગલે ખાધાં મીન. ૨૦૦
વિપ્ર તો દે હોંકારડો, સાંભળે સર્વ સલાય;
કામકળા મુખ ઉચ્ચરે, ઉઘમનો મહિમાય. ૨૦૧

ઉઘમવાદીનો વીજો સિદ્ધાંત

ચોપાઈ

કામકળા કહે જોડી હાથ, એક કહું ઉઘમની વાત;
હીમાચળ પાસે એક વન; તે જોતાં હરખાયે મન. ૨૦૨
આંખા જંજુ ને પીયળા, વડ વીવેકી દીસે વડા;
દ્રાયલ મોર ટહુકાં કરે, તે સાંભળતાં હધકું ઠરે. ૨૦૩
એક સરિતા ફરે તીર, મોટો વડ છે ઘોર ગંભીર;
વડ ઉચો છે જોજન એક, શાખા તેની છે વિશેક. ૨૦૪
તે ઉપર બગલાનો ઠામ, મોટો બગ એક ધર્મી નામ;
વૃદ્ધ થયો ને થાક્યો દેહ, ભક્ષ ભોજન મળે નહીં તેહ. ૨૦૫
ખીજ બગ સૌ ચરવા જાય, પેલો ખેડો તે નવ ઉઘાય;
સંભાળે પોતાનું કર્મ, ઉઘમનો નવ રાખે મર્મ. ૨૦૬
સ્ત્રી પુત્ર તો રીસ જ કરે, લાવી કળે ને પેટ જ ભરે;
નારી કહે કાંઈ ઉઘમ કરે, કર્મ તણો તો નહીં આશરો. ૨૦૭
વૃદ્ધ બગ કહે વિનતાને વાણુ મુરખ સહુ તમો છો અજાણુ;
જે લખ્યું હોય કર્મ જ માંય, કાટિ ઉપાયે પરું નવ થાય. ૨૦૮

સ્ત્રીને રીશ ચઢી છે ધણી, કર્મ સારુ ખેસી રહે ધણી;
 ખાવા પીવા ન આપ્યો આહાર, કર્મી દુઃખ પામ્યો તે દાર. ૨૦૯
 કર્મ ઉપર રાખ્યું છે મન, પાંચ દિવસ ન પામ્યો અન;
 પેટ અંગ સહુ ગળી છે ગયું, ઉઘમ ઉપર મનડું થયું. ૨૧૦
 અગલો કહે સ્ત્રી સાંભળ વાત, તું કહે તે કરે સાક્ષાત;
 કર્મ ઉપર આવ્યો છે કોપ, તુજ વચન હું કરું નહિ લોપ. ૨૧૧
 સ્ત્રી કહે સત્ય કહું મહારાજ, ઉઘમ કરે તે પામે રાજ;
 કર્મી ઉઘમ કરવા ગયો, મહા સરોવરપર જઈ રહ્યો. ૨૧૨
 નિર્બળ છે તેનુંજ શરીર, જઈ ખેડો સરોવર તીર;
 રંધ સરખો થઈ ખેસી રહ્યો, એમ કરતાં દિવસ એક ગયો. ૨૧૩
 સરોવરમાં છે મચ્છ અપાર, મનમાં પોતે કર્યો વિચાર;
 અગલો તો મહા જ્ઞાની હોય, જાતિ સ્વભાવ મૂકે નહિ તેય. ૨૧૪
 પાપનો થાય છે પશ્ચાત્તાપ, માટે મધ્યો અધર્મ આપ;
 મોટા મચ્છ હતા જેટલા, આવ્યા બગ પાસે તેટલા. ૨૧૫
 કરી પ્રણામ ને ઉભા રહે, કુશલ છે એમ મુખથી કહે;
 ધર્મી અગલે ધુણાવ્યું શીશ, પૂછે મચ્છને તેને દીશ. ૨૧૬
 મચ્છ કહે મામા બગ સુણો, મનની વાત અમ આગળ લણો;
 બગ કહે સુણો મચ્છ સહુ, તમારું દુઃખ હૈડે છે બહુ. ૨૧૭
 મુજને દુઃખ છે તમારું ધણું, દાઝે છે હાઈ અમતણું;
 પૂછે મચ્છ શી છે એ વાત, તે વિસ્તારીને કહો ખ્યાત. ૨૧૮
 આજ હું ધર્મ લોકમાં ગયો, સાંભળી વાત મહા દુઃખિયો થયો;
 ખાર વરસ નહીં આવે મેહ, દુઃખ પામશે તમારી દેહ. ૨૧૯
 શીતળ સરોવર સૂકાઈ જશે, શી ગત લાણેજનની થશે;
 સૂકાશે સરોવરનું નીર, સર્વે મરણો આણે તીર. ૨૨૦
 કંઈ વચન એમ અગલે કહ્યું, મચ્છ ખિચારે સારું લહ્યું;
 કહે મચ્છ અમને સુખ થાય, મામા એવો કરો ઉપાય. ૨૨૧

તમે સમર્થ છો પંખીના ધણી, અમ પગ વિનાને ચિંતા ધણી;
 બગલો બોલ્યો ક્ષણું એક રહી, મનમાં કપટ ને રાંકડો થઈ. ૨૨૨

આવો અમો વસું છું ત્યાંય, અખુટ સરોવર છે એક ત્યાંય;
 અખુટ સરોવર ફરું નિર, મુખે રહો સહુ તેને તીર. ૨૨૩

મચ્છ મનમાં વિચારજ કરે, ત્યાં જાવાની મનસા ધરે;
 પંથ વેગળો ફેમ જવાય, ચરણ વિના અમે ફેમ ચલાય. ૨૨૪

કહે બગ બેસો ખાંધે ચઢી, પહોંચાડું સરોવર આ ઘડી;
 બે ચારેક તે ઉપર ચઢે, અદકા ઘરડે નહીં ઉપડે. ૨૨૫

મચ્છ લઈને ઘેરજ જાય, સર્વનાં મન રળિયાતજ થાય;
 બગ જીવ્યો નારી છોકરાં, સર્વ પરિવાર જીવ્યાં ઉઠ્યાં. ૨૨૬

ડાહ્યો એક આપે ઉચ્ચરે, મન ગમે તે પોતાને કરે;
 એની સાથે જે કાઈ જાય, તેને બગલો નિચ્ચે ખાય. ૨૨૭

એ ઉદયમ કરવા આવિયો, ફેદ કરી એતો ફાવિયો;
 એ કરે છે એની રીત, મચ્છને એને ક્યાંની પ્રીત. ૨૨૮

મચ્છ ન સમજ્યા ખીજ મર્મ, જાણે નહીં બગલાનું કર્મ;
 લખ્યું હશે જે કર્મજ માંય, એમ કહી બગ સાથે જાય. ૨૨૯

નિત્યે ચારો લઈને જાય, આઘો જઈને તેને ખાય;
 વળી ખીજે દીન આવે ફરી, ચાર મચ્છ લઈ જાએ ફરી. ૨૩૦

ઘર જઈને કહે સાચો મર્મ, મારો ઉદયમ ને તમારું કર્મ;
 ખીજે દિવસે આવી રહે, દીલ વારુ કુશળ છે કહે. ૨૩૧

કહે સદેશો કહાવ્યો છે મછે, અમો અહીંયાં રહું છું મુખે;
 કર્મવંતા મછ આગળથી જાય, જો જો ઉદયમનો મહિમાય. ૨૩૨

બગલે જઈને સ્ત્રીને કહ્યું, ઉદયમ કરતાં દુઃખડું ગયું;
 કર્મ સારૂ બેસી રહ્યો નેટ, ત્યારે નહોતું ભરાતું પેટ. ૨૩૩

થોડે થોડે સૌ આવશે, એક વર્ષ સુધી ચાલશે;
 કામકલા કહે સાંભળ ઋષિ, કર્મી મચ્છ થયા ત્યાં દુઃખી. ૨૩૪

સ્ત્રીને રીશ ચઢી છે ધણી, કર્મ સારુ બેસી રહે ધણી;
 ખાવા પીવા ન આપ્યો આહાર, કર્મી દુઃખ પામ્યો તે ઠાર. ૨૦૯
 કર્મ ઉપર રાખ્યું છે મન, પાંચ દિવસ ન પામ્યો અનં;
 પેટ અંગ સહુ ગળી છે ગયું, ઉઘમ ઉપર મનડું થયું. ૨૧૦
 બગલો કહે સ્ત્રી સાંભળ વાત, તું કહે તે કરું સાક્ષાત;
 કર્મ ઉપર આવ્યો છે કાપ, તુજ વચન હું કરું નહિ લોપ. ૨૧૧
 સ્ત્રી કહે સત્ય કહું મહારાજ, ઉઘમ કરે તે પામે રાજ;
 કર્મી ઉઘમ કરવા ગયો, મહા સરોવરપર જઈ રહ્યો. ૨૧૨
 નિર્બળ છે તેનું શરીર, જઈ બેઠો સરોવર તીર;
 રંક સરખો થઈ બેસી રહ્યો, એમ કરતાં દિવસ એક ગયો. ૨૧૩
 સરોવરમાં છે મચ્છ અપાર, મનમાં પોતે ક્યો વિચાર;
 બગલો તો મહા જ્ઞાની છે, જાતિ સ્વભાવ મૂક નહિ તેય. ૨૧૪
 પાપનો થાય છે પ્રજ્ઞાતાપ, માટે મૂક્યો અધર્મ આપ;
 મોટા મચ્છ હતા જેટલા, આવ્યા બગ પાસે તેટલા. ૨૧૫
 કરી પ્રભુમ ને ઉભા રહે, કુશલ છે એમ મુખથી કહે;
 ધર્મી બગલે ધુણાવ્યું શીશ, પૂછે મચ્છને તેને દીશ. ૨૧૬
 મચ્છ કહે મામા બગ સુણો, મનની વાત અમ આગળ લણો;
 બગ કહે સુણો મચ્છ સહુ, તમારું દુઃખ હૈડે છે બહુ. ૨૧૭
 મુજને દુઃખ છે તમારું ઘણું, દાઝે છે હૃદય અમતણું;
 પૂછે મચ્છ શી છે એ વાત, તે વિસ્તારીને કહો ખ્યાત. ૨૧૮
 આજ હું ધર્મ લોકમાં ગયો, સાંભળી વાત મહા દુઃખિયો થયો;
 બાર વરસ નહીં આવે મેહ, દુઃખ પામશે તમારી દેહ. ૨૧૯
 શીતળ સરોવર સૂકાઈ જશે, શી ગત લાણેજાની થશે;
 સૂકાશે સરોવરનું તીર, સર્વે મરશો આણે તીર. ૨૨૦
 કુંડ વચન એમ બગલે કહ્યું, મચ્છ બિચારે સાચું લહ્યું;
 કહે મચ્છ અમને મુખ થાય, મામા એવો કરો ઉપાય. ૨૨૧

- તમે સમર્થ છો પંખીના ધણી, અમ પગ વિનાને ચિંતા ધણી;
અગલો બોલ્યો ક્ષણું એક રહી, મનમાં કપટ ને રાંકડો થઈ. ૨૨૨
- આવો અમો વસું છું ત્યાંય, અખુટ સરોવર છે એક ત્યાંય;
અખુટ સરોવર કેરું નિર, સુખે રહો સહુ તેને તીર. ૨૨૩
- મચ્છ મનમાં વિચારજ કરે, ત્યાં જવાની મનસા ધરે;
પંથ વેગજો કેમ જવાય, ચરણુ વિના અમે કેમ ચલાય. ૨૨૪
- કહે અગ બેસો ખાંધે ચઢી, પહોંચ્યાંકુ સરોવર આ ઘડી;
એ ચારેક તે ઉપર ચઢે, અદકા ઘરડે નહીં ઉપડે. ૨૨૫
- મચ્છ લઈને ઘેરજ જાય, સર્વનાં મન રળિયાતજ થાય;
અગ છવ્યો નારી છોકરાં, સર્વ પરિવાર છવ્યાં ઉછર્યાં. ૨૨૬
- ડાહ્યો એક આપે ઉચ્ચરે, મન ગમે તે પોતાને કરે;
એની સાથે જે કાઈ જાય, તેને અગલો નિશ્ચે ખાય. ૨૨૭
- એ ઉઘમ કરવા આવિયો, ફેદ કરી એતો કાવિયો;
એ કરે છે એની રીત, મચ્છને એને ક્યાંની પ્રીત. ૨૨૮
- મચ્છ ન સમજ્યા ખીજ મર્મ, જાણે નહીં અગલાનું કર્મ;
લખ્યું હશે જે કર્મજ માંય, એમ કહી અગ સાથે જાય. ૨૨૯
- નિત્યે ચારે લઈને જાય, આઘો જઈને તેને ખાય;
વળી ખીજે દીન આવે ફરી, ચાર મચ્છ લઈ જાએ હરી. ૨૩૦
- ઘર જઈને કહે સાચો મર્મ, મારો ઉઘમ ને તમારું કર્મ;
ખીજે દિવસે આવી રહે, દીલ વારુ કુશળ છે કહે. ૨૩૧
- કહે સંદેશો કહાંવ્યો છે મછે, અમો અહીંયાં રહું છું સુખે;
કર્મવંતા મજ આગળથી જાય, જે જે ઉઘમનો મહિમાય. ૨૩૨
- અગલે જઈને સ્ત્રીને કશું, ઉઘમ કરતાં દુઃખડું ગયું;
કર્મ સારુ બેસી રહ્યો નેટ, ત્યારે નહોતું ભરાતું પેટ. ૨૩૩
- થોડે થોડે સૌ આવશે, એક વર્ષ સુધી ચાલશે;
કામકલા કહે સાંભળ ઋષિ, કર્મી મચ્છ થયા ત્યાં દુઃખી. ૨૩૪

ધર્મી બગલાનો એ મર્મ, ઉઘમ આગળ હાર્યું કર્મ;
 સભા બધી તે સાંભળી રહી, રાજાને મન ચિંતા થઈ. ૨૩૫
 રખે નારી છતીને જાય, ઉઘમનો વાચી મહિમાય;
 શિવશર્મા કહે સાંભળો રાજ, રખે તમો ચિંતા કરતાજ. ૨૩૬
 કર્મ માણિએ બેસીને જોય, ઉઘમ તે દેખીને રોય;
 અમૃત રૂડાં કર્મી ખાય, ઉઘમી દેશ વિદેશે જાય;
 એ વાત તો શાસ્ત્રજ તણી, કહું કથા એ ઉઘમ તણી. ૨૩૭

કર્મવાદીનો બીજો સિદ્ધાંત

દોહરા

વચન સુણી વનિતા તણું, બોલ્યો વિપ્ર વચન;
 વાત કહું છું કર્મની, (જેમ) માને તારું મન. ૨૩૮
 સૌથી મોટું કર્મ છે, સાચું કહું આ દિશ;
 નિરભાગી એક વરતિયો, ભાગ્યું જેનું શીશ. ૨૩૯
 કામકળા સુણ કામિની, સંદેહ તારો જાય;
 ઉઘમ કરવા સંચરે, કર્મહીણો દુઃખાય. ૨૪૦

ત્રોપાર્શ્વ

શુભ વાણી વિપ્રે ઉચરી, સુણજે તું સલણી સુંદરી;
 મહિથલપુર એક નગ્ર અનૂપ, પદ્મસેન તેનો છે ભૂપ. ૨૪૧
 છત્રીસ લક્ષણ ને ગુણવંત, સાધુ શિરોમણિ રૂડો સંત;
 પદ્મકેતુ તેનો પરધાન, તેપર મહિપતનું બહુ માન. ૨૪૨
 તે રાજાને નહી કંઈ બાળ, મસ્તક વંચા કેરી ગાળ;
 નારી તેને કનકાવતી, રાત દિવસ ઝૂરે છે સતી. ૨૪૩
 સ્ત્રીને દુઃખ મેલ્યું રાજ, ચાલ્યો રાય પુત્ર માગવા કાજ;
 પદ્મકેતુને આપ્યું પાટ, ગયો રાય ગંગાને ધાટ. ૨૪૪

અધોર વનમાં જઈ દુધોં ઘણું, રાખ્યું મન દહ પોતાતણું; નિર્ભય થઈ ગયો તે સંગ, દીકું ચિંતામણિ શિવલિંગ.	૨૪૫
પ્રદક્ષિણા દઈ લાગ્યો પાય, રંક ઉપર કરો કરુણાય; સિદ્ધનાથનું દર્શન થયું, પાતક પાંચ જનમનું ગયું.	૨૪૬
આસનવાળી માંડ્યું ધ્યાન, સિદ્ધનાથ આપો સંતાન; અભયવર આપો તમો ઈશ, જગતપિતા છો શ્રીજગદીશ.	૨૪૭
ઉનાળે અગ્નિમાં રહે, વરસે ધનધારા શિર સહે; શીતકાળ મહાજળશું નેહ, અનેક કષ્ટ કરે છે દેહ.	૨૪૮
તપ કરતાં ઝાઝા દિન ગયા, ત્યારે પરિવ્રજા પ્રસન્ન થયા; માગ માગરે રાજા તુંય, જે માગે તે આપું હુંય.	૨૪૯

દોહરા

સાર કરી સિદ્ધનાથજી, આપો એ વરદાન; શરણુ આવ્યો શર્મ તુંજને, માગું મુખ સંતાન.	૨૫૦
ઈશ કહે સૂણુ મહિપતિ, આંખે ફળ તું જોય; તેમાંથી ફળ એક લે, પુત્ર જ તેનો હોય.	૨૫૧
પટરાણીને આપજે, સરવે થાશે સૂત્ર; દેવાંશી દશ માસમાં, પ્રગટશે તારે પૂત્ર.	૨૫૨
ઈશ અલોપ તત્ત્વેવ થયા, રાજા ચડીયો ઝાડ; આંખે ફળ દીઠાં ઘણાં, રીઝે લાગી રાડ.	૨૫૩
જેટલાં ફળ છે વૃક્ષને, તેટલા પુત્ર જ હોય; ગાંઠે બાંધ્યાં અતી ઘણાં, મર્મ ન જાણે કોય.	૨૫૪
શત એ શત ને ચાર શત, લીધાં ઘણાં વિશેક; નીચે ઉતરી નિરખ્યું, રહ્યું ખોળામાં એક.	૨૫૫
અચરત પામ્યો અતિઘણું, ચઢીઓ ખીણવાર; લીધાં બમણાં તે થકી, સમજ્યો નહીં ગમાર.	૨૫૬

હરખમાંહે નિર્મિ બુએ, ફળ સૌ થયાં અલોપ;
 દીઠો લોભી અતિધણો, ચઢ્યો ધરાને કાપે. ૨૫૭
 લોભી બણે લોભમાં બણે પરકું વહાણુ;
 સોડા સાચું માનજે, ઝાઝે લોભે હાણુ. ૨૫૮

ચોપાઈ

પ્રગટ થઈશીવ બોલ્યા વાણુ, રાજા છે તું ચતુરસુબાણુ;
 એક પુત્ર મેં આપ્યો તુને, લોભ કીધો ને વેઢ્યો મુને. ૨૫૯

દાહરા.

જો તું લાલચમાં પડ્યો, (તો) ન તારે તન;
 જા પાછો મંદિર ફરી, ફેફટ ખો ના દેન. ૨૬૦
 લોભે પ્રીત ઘણી ઘટે, લોભે નહીં વહેવાર;
 લોભે લાજ રહે નહીં, લોભીનો નહિ કાર. ૨૬૧
 આ અવનીમાં અવતરે, જે કાઈ નર ને નાર;
 લક્ષણુ થોડું લોભનું, તે છલ્યો સંસાર. ૨૬૨

ચોપાઈ

રાજા કહે હું તારો રાંક, શિક્ષા કર પ્રભુ મારો વાંક;
 લોભી પણ હું છઉં તાહરો, કર અપરાધ ક્ષમા માહરો. ૨૬૩
 શિવ કહે મારું વચન ન જાય, ત્રણ લોકનો લોપજ થાય;
 આયું તુજને ખેટી એક ભૂપ, અતુલ તેજ ને અતિશે રૂપ. ૨૬૪
 એવું કહીને ચાલ્યો તેહ, સદ્ગુણ થયો મુજ મનુષ્ય દેહ;
 માગી શિખ મહિપતિ સંચર્યો, એક ફળ લઈ પુરધર દ્યો. ૨૬૫
 વધામણીયા નગરમાં જાય, પ્રભુ સૌ રળિયાત જ થાય;
 રાણી રાયનો ટળિયો શોક, મળવા આવ્યા મહાજન લોક. ૨૬૬
 આવી મંદિર આસન ફરે, રાજરીત રાજા ઉચરે;
 ગુરુ પુણિમાનો આવ્યો દેન, મહિપતિયે વિચાર્યું મન. ૨૬૭

પધારિઆ રાણીને ઘેર, ફળ આરોગ્યું રૂડી પેર;
અતિ આનંદે દહાડો જાય, અતિ ઉલટ અંગે નવ માય. ૨૬૮

દોહરા

માશ દશ પૂરણ થયા, રાણી રાય મન હેત;
પુત્રી પ્રકટી પદ્મિની, ત્રિલોકમાં નહિ તેજ. ૨૬૯

બ્રાહ્મણ ભાટ જયક બહુ, આખ્યાં અદકાં દાન;
દળ્યું મેહેણું વાંઝનું, માનુની પામી માન. ૨૭૦

ચોપાઈ

દિનદિન કન્યા મોટી થાય, રમત રમે મનની ઇચ્છાય;
સાહેલી રમવા સેવાર, લક્ષણ પુરણ વીશ ને બાર. ૨૭૧
સાત વરસ વેગે વહી જાય, રાજને મન ચિંતા થાય;
કન્યા જોગ કાઈ વર લાવિયે, પ્રીતે પુત્રી પરણાવીએ. ૨૭૨

દોહરા

કન્યા કહે સુણો તાતજી, (અમો) કરશું શિવ પૂજન;
મનગમતો વર શીવજી, આપશે રૂકું રતન. ૨૭૩

અવર ખીજો વરું નહીં, મારે તેનો ઓપ;
હુકમ થશે શુભપાણીનો, શાંત પમાડું શોક. ૨૭૪

વાત એવી મનથી કરી, તાતની આજ્ઞા લીધ;
જે સેવે શુભપાણીને, તે પામે નવનિક. ૨૭૫

દેશપતિ ને જગપતિ, અનમી જેને આપ;
તે સૌ સાચું માનજો, શિવપૂજન પ્રતાપ. ૨૭૬

ચોપાઈ

કનક કચોલાં ચંદન ભાર, વાજે વાજનં અપરંપાર;
ઢોલ દદામાં વાજે સાર, મનડામાં આનંદ અપાર. ૨૭૭

પુર મધ્યે ઢંઢેરો ફરે, સામો પુરુષ કા નવ સંચરે;
શિવપારે એમ શોભા થાય, કુંવરી પૂજા કરવા જાય. ૨૭૮

દેવદત્ત આહ્વાણુ એક ગુણી, સેવા કરે નિત્ય શંભૂતણી;
 દુર્બળ ગાઠે નહીં કાંઈ ધન, પરણ્યા ઉપર એનું મન. ૨૭૯
 રાત દિવસ કષ્ટે છે કાય, શિવ પાસે માગે કન્યાય;
 ભોળો આહ્વાણુ વિદ્યા લણે, કૂડ કપટ મનમાં નવ ધરે. ૨૮૦
 કુંવરી વર માગે શિવપાસ, વિપ્ર જાયે કન્યાની આશ;
 અરુણકાલ આબ્યુંતું જોહ, નારાયણુ ઉપર બહુ નેહ. ૨૮૧
 તેનો મિત્ર એક વરતિયો, નિરમીપ નિર્મળ જાતે રહ્યો;
 કરે મંત્ર જંત્રનાં કામ, જાદુગર જાણે બહુ જ્ઞાન. ૨૮૨
 સાથે સધળે રમતા ફરે, સુખદુઃખની તે વાતો કરે;
 એઉ જણુ એઠા ચૌટા માંય, કુંવરી પૂજન કરવા જાય;
 વિપ્ર કર્મ અનુસારે રહે, વરતિયો ઉઘમ લક્ષે લહે. ૨૮૩

દોહરા

વરતિયે મન વિચારીયું, ઉઘમ કરું ઉપાય;
 કપટ કરીને લીછએ, રૂડિ રાજકન્યાય. ૨૮૪
 વિપ્રને કહે વરતિયો, ચિત્ત ધરીને કર્યું;
 હું કહું તે ઉઘમ કરે, તો રાયની કન્યા પર્ણ. ૨૮૫
 વળી વાર ખોટું કરું, મનમાં રાખી ઝેર;
 આહ્વાણુને આગળ કરી, કન્યા લાવું ઘેર. ૨૮૬
 ઉઘમ કરીએ સર્વથા, નાખી જોઈએ ચોટ;
 જો મરશે તો આહ્વાણુ, મારે શાની ખોટ. ૨૮૭

ચોપાઈ

દ્વિજવરને પૂછે બલવાટ, તજવું હું તારો ઉચ્ચાટ;
 શિવ પૂજી મુવો બહુ કામ, તેથી કાઈ સર્થ નહીં કામ. ૨૮૮
 સાચું બોલે પાળે ધર્મ, નિત્ય ઉડીને વખાણે કર્મ;
 ઘરમાં એકાં કાંઈ નહીં મળે, ઉઘમ કિધા વિના નહિ ફળે. ૨૮૯

હું કહું તે તમે ઉઘમ કરો, રાજકુંવરીને નિશ્ચયે વરો;
પૂજા કરે છે કુંવરી જહાં, અણુચેત્યા પેસો જઈ તહાં. ૨૯૦
પૂજન કરી પગે લાગશે, શિવ પાસે સ્વામી માંગશે;
કહે ઈશ્વર આપો ભરથાર, ત્યારે તું દેજે હુંકાર;
વિવેક વચન કહેજો મે ત્રણ, તે સાંભળશે કુંવરી કર્ણ. ૨૯૧

દાહરા

કહે એ શ્યામા સાંભળે, હરખ ધરીને જોય;
બત્રીસ લક્ષણ આગળો, તુંને આપું વર મોય. ૨૯૨
ઉગમણી દિશાએ દેહરું, મુંદર સરોવર પાળ;
માતુની જાળે મલપતાં, ખરે બપોરે કાળ. ૨૯૩
તુજ સર્ખો તુજ જેવડો, ઉત્તમ કુળ મહા રૂપ;
મેસારું છું બારણે, વર ને ભારે ભૂપ. ૨૯૪
શ્યામા સાચું માનશે, તલ્લણ પાછી જાય;
ખીને દીવસે આપણે, રહીશું દેહેરામાંય. ૨૯૫
વરમાળ આરોપશે, જાણી ભારે ભર્મ;
એ ઉઘમ તુજને ક્રોડે, શું કરે બિચારું કર્મ. ૨૯૬
વચન કહ્યું ને વરતિયે, વાડવે ધરિયું કાન;
જ્યાં કપટ ત્યાં ચપટ છે, (એ) વાત તું નિશ્ચયે જાણ. ૨૯૭
દેવ કહે સુણ દુરમતિ, નથી કર્મમાં અંક;
અવળી ગત ધાલું કહી, એ રાજા હું રંક. ૨૯૮
કર્મે લખ્યું ને આપણે, તે ભોગવતું સત્ય;
ઉઘમ સ્વામી નહીં કરું, મારી નહીં એ મત્ય. ૨૯૯
નિર્જનનતે ને જન નમ્યો, મારે તેનો થાય;
ઉઘમ કરીએ અતિધણો, તે સૌ એજે જાય, ૩૦૦
રાય રંક ઉઘમ કરે, કર્મ તણો બહુ કેર;
ઉઘમે નવ સિદ્ધિ મળે, કર્મ તણો બહુ ફેર. ૩૦૧

મેલ વાત મૂરખ મનતણી, કાં કરે ઘેલા રંદ;
અવળો ઉઘમ જે કરે, તે પામે બહુ દંડ. ૩૦૨

ચોપાઈ

મૂઢ કહે સાંભળ રે બ્રહ્મ, એસી રહે વખાણી કર્મ;
ન કરે કર્મ તે ઉઘમ કરે, દુઃખ દારીદ્ર તે ઉઘમ હરે. ૩૦૩
ઉઘમનો જોજો મહિમાય, કરું ઉઘમ પરણું કન્યાય;
ઉઘમ કરતાં નૃપતિ હોય, કાર્ય ઉઘમથી અતિ હોય;
જો ઉઘમ કરિયે તે અમો, કર્મ સારુ એસી રહો તમો. ૩૦૪

દાહરા.

વિપ્ર કહે તું શું કહે, આ તલમાં નહિ તેલ;
કપટ કરી પરણો તમો, મિથ્યા લવરી મેલ. ૩૦૫
ઉઘમ આશા નવ કરું, કરું શીવ પૂજન;
જગંનાથને જે ગમે, સાચું કર્મ પુજન, ૩૦૬
ચડી રીસ ત્યાં મૂઢને, તજ્યો વિપ્રનો સંગ;
કર્મહિણા જો શું કરે, ઉઘમદેરો રંગ. ૩૦૭

ચોપાઈ

મમતા કરીને મૂઢ ત્યાં ગયો, શિવ પછવાડે જઈને રહ્યો;
જગંનાથજી કેરું લિંગ, શિવ મૂઢ જઈ કીધો સંગ. ૩૦૮
જળ જાવાનું સ્થાનક જહાં, કરી સાથરો ખેટો ત્યાંહાં;
હાડામાં હરયા મહાદેવ, કપટકારિ ઝોળખિયો દેવ. ૩૦૯
એના હેયામાં છે લેદ, કયું ભોગવશે ખોલે વેદ;
એમ કરતાં ઘટિકા ત્રણ થઈ, કુંવરી પૂજન કરવા ગઈ. ૩૧૦
પોતે આપ ખેડી પાલખી, સાથે એક સહસ્ર જ સખી;
ઊરાડે બહુ અખીર ગુલાલ, બાજે મૃદંગ ને વીણા તાલ;
એમ સખીયો ચોદિશ જોય, પુરુષ નામ ન દિસે કાય. ૩૧૧

દોહરો

શિવ દેરામાં આવિયાં, રમતાં રમતા બાળ;	
હામ હામ દીપકે કર્યાં, જોતાં ઝાઝઝમાળ.	૩૧૨
પંચામૃતે પૂજા કરી, ચંદન કુમકુમ તેલ;	
કર્પૂર કસ્તુરી અરગળ, કરી રંગની રેલ.	૩૧૩
ગિલિપત્ર તિલ તાંદુલા, પુષ્પ મુગંધા અપાર;	
ધૂપ દીપ અતિ આરતિ, અમૃત મેવા આહાર.	૩૧૪
મન માન્યું મહારુદ્રનું, કીધી છે કરુણાય;	
માનુનિયે તવ માગિયું, મન આણી લજ્જનય.	૩૧૫
શિવપૂજન પરતાપથી, સરશે મારાં કાળ;	
તવ વિપ્ર ત્યાં બોલિયો, સાંભળ સલુણી રાજ.	૩૧૬
વર પામે વય વીશનો, કરું હું રૂડાં કાળ;	
તુજ મનમાં જેવો ગમે, તે વર આપું આજ.	૩૧૭
કુપાત્ર સુમ કે મૂઠ વર, આપું તુજને પ્રચંડ;	
માંગેલો વર એમ મળ્યો, જોતાં ન મળે નવખંડ.	૩૧૮
શ્યામાએ સાંભળી વારતા, કૌતુક દીર્ઘ સર્વ;	
કર જોડી નીચી નમી, મેલી મનનો ગર્વ.	૩૧૯
વિપ્ર બોલે બીજવરાં, સાંભળ સુંદરી વાત;	
કાલ બપોરે નીસરે, તેડી સહીયર સાથ.	૩૨૦
પૂર્વ દિશાએ પરવરે, મનમાં રાખી ધીર;	
ત્યાં દહેરું મહાદેવનું, સમીપ સરોવર તીર.	૩૨૧
નીરભે થઇને સુખથી, જાજે તેને તીર;	
બત્રીશ લક્ષણ આગલો, મળશે કંથ મહાધીર.	૩૨૨
ગામમાં પડો વજડાવજો, નર નીસરે નહીં કાય;	
તે દહાડે આવી ચડે, પતિ તમારો હોય.	૩૨૩

જાત ભાત પૂછીશ મા, ન જોઈશ કુળ કે રૂપ;
 મધ્યાહને મળશે તુંને, તેહ પુરુષ તુજ ભૂપ. ૩૨૪
 દેખે તેને તું વરે, ખેદ કરે નહીં કાચ;
 એવું વાયક સાંભળ્યું, સાંભળીને મન મોય. ૩૨૫
 મનમાં હરખી માનુની, સીધ્યાં સધળાં કાજ;
 ફળ પામી પૂજાતણું, તુક્યા શિવ મહારાજ. ૩૨૬
 હરખલરી પાછી ફરી, આનંદ અદકું હેત;
 મંદિર આવી માનુની, અચરત તાતને કહેત. ૩૨૭
 વાત કહી જે નીપની, માન્યું સત્યાધાર;
 માતતાત મન માનિયું, હર્ષ હવે અપાર. ૩૨૮
 પુરમાં પડો વજાવિયો, વરત્યો જયજયકાર;
 એવી તો બંધી કરી, (જે)કા નવનિસરે બહાર. ૩૨૯
 પૂજા કરવા ઈશની, જાશે ખીજે દિવ;
 (પેલા) મૂઠ કને શું નિપજ્યું, જેનું કપડી મજ. ૩૩૦
 મન ગમતું મહાદેવને, સ્ત્રીની તોડી બ્રાત્ય;
 ખીજે દિવસે શું થયું, વીતિ જ્યારે રાત્ય. ૩૩૧

ચોપાઈ

સેવા કરવા ગઈ સુંદરી, જેહ વચન હજામાં ધરી;
 ત્રણ પોહોર જ્યારે પૂરા થાય, બ્રાહ્મણ પાંચ પૂજાને જાય; ૩૩૨
 કુંવરી વળા આવી જ્યારે, વિપ્ર પાંચ પેલા ત્યારે;
 વરતીથી નીકળાયું નહીં, આવ્યો સંકટમાં જાએ કહી. ૩૩૩
 કોઈ જો જાણે આણે દીશ, તો નીચ પાસ છેદાવે શીશ;
 વેદ્યા વેદની ધુનીયો કરે, જે સાંભળતાં પાતક હરે. ૩૩૪
 પૂજા કરતાં વીતિ રાત, ઉગ્યો સૂર થયો પ્રભાત;
 મૂઠ તો માંહે ખેસી રહ્યો, અર્ધ પ્રાણ એમ કરતાં ગયો;
 બહાર નિસરવા તરફડે તંન, પરણ્યા ઉપર જેનું મન. ૩૩૫

દોહરો

પૂજા કરી પાછા વળ્યા, પાંચે ભેળા બ્રહ્મ;	
નહાલ થયો પેલો વરતિયો, ઉદ્ધડ્યું આપણું કર્મ.	૩૩૬
નીચે નીસરવા ગયો, હરખ ધરી મન આપ;	
તે સમે પેઢો બારમાં, મોટો મણિધર સાપ.	૩૩૭
અકળાયો આખી રાતનો, દરમાં જેનો વાસ;	
રાત્રે પેસી શક્યો નહીં, વિગ્ર બેઠા ત્યાં પાસ.	૩૩૮
કર વાગ્યો તે નાગને, જે પૂર્વ જનમનું વેર;	
ડશ્યો હાથ તે મૂઢને, તલ્લેણ ચડીયું ઝેર.	૩૩૯
તે સમે થયો વાયદો, પુરા જે બે પહોર;	
શોધવા કુંવરી નીસરી, જેવા તેને ઠોર.	૩૪૦
રુમઝુમ કરે હાંકું ફરે, ભરે સુગંધ અપાર;	
મળી સખીઓ સાતસેં, બિર એકાવલ હાર.	૩૪૧
પુરુષ નામ દીસે નહી, સખીઓ દામોદામ;	
શિખ માગીને નીસર્યાં, નારી નિર્મળ નામ.	૩૪૨
મૃદંગ તાલ વાજે ઘણાં, વળી નિશાનો વાય;	
ધમકારે પૃથ્વી ગડગડે, વરવર વાયુ છાય.	૩૪૩
શુભ શણગારી હાથણી, ઉપર બેઠી બાળ;	
સખી કરે ઓવારણાં, કર ઝાલી વરમાળ.	૩૪૪
હસી રમી સૌ ઉડીયાં, કરે હાસ્ય મનમાંય;	
અખીલ ગુલાલ ઉડે ઘણા, પૂજા કરવા જાય.	૩૪૫
સ્નાન કર્યું સરોવર જઈ, પહેર્યાં પટકુળ અંગ;	
પગ પાળે થઈ પરવરી, શિવજી કેરે સંગ.	૩૪૬
અગર ધૂપે ઉવેખીયો, સુગંધ બરાસે સાર;	
બાઈ ભુઈ ને કેતકી ક્રોમલ પુખ્ત અપાર.	૩૪૭

ધૂપ દીપ નૈવેદ્ય શું, તાંબુલ ખીડી બગાસ;	
માની ત્યો મહારદ્રશ, પુરો મનની આશ.	૩૪૮
પૂજા પૂરણ ત્યાં થઈ, સુંદરીમાં બહુ રૂપ;	
એલવા લાગી લાસિની, શિવને કહે ક્યાં સૂપ.	૩૪૯
પેસો દેહરામાં પશો, જૂવે છે અલવાટ;	
કન્યા ન આવી હાથમાં, મોટો મન ઉચ્ચાટ.	૩૫૦
વિચાર કરે મન મૃદિયો, ઉઘમ ઉપર મંત;	
દેહરે જાતું શિવેશને, લાતું એહ રતંત.	૩૫૧
કપટે કન્યા પરણિયો, વેગે લાતું ઘેર;	
મૂલી મોહારો સેવશું, ઉતારીશું ઝેર.	૩૫૨
હળવે હળવે નીસર્યો, જાવા લાગ્યો ઘેર;	
વેગે જઈ પરણું સહી, રાજકુંવરી વેહેર.	૩૫૩
શીર ઉપર સૂરજ તપે, અંગે અગત અપાર;	
પગ પાની દાઝે ઘણી, દુઃખ પામ્યો નિર્ધાર.	૩૫૪
તોએ મન ઉઘમ કરે, મન સંલગાવે ધર્મ;	
ઉઘમ તો ત્યારે ફળે, જોરાવર હોય કર્મ.	૩૫૫
એક વૃક્ષ બિલીતણું, બિભો તેની છાંય;	
ક્ષણું એક ઉભો રહું, કન્યા જાશે ક્યાંય.	૩૫૬
પાકું ફળ બિલી તણું, પડીયું તેને શીપ;	
વિપ્ર જોવાને ત્યાં ગયો, શી લીલા કરી છે ધશ.	૩૫૭
જોઈ વર્તિક કેમ પરણશે, કપટતણી જોઈરીત;	
જોઈ ઉઘમ કેવો ફળે, પૂરણ કરી છે પ્રીત.	૩૫૮
શિવને સમરી નીસર્યો, જોવાને ચર્ચાય;	
પોથી હાથમાં પાઠતી, બોળે ભાવે જાય.	૩૫૯
સુંદર અરચા કેસરી, કંઠે પુષ્પનો હાર;	
આણણુ તો તેજે તપ્યો, વિદ્યા અપરમપાર.	૩૬૦

સેવે નિત્ય શુભપાણિને, ઉઘમની નહીં આશ;	
ફૂડ કપટ સમજે નહીં, કર્મતણા વિશ્વાસ.	૩૬૧
કુંવરી શોધે કંથને, જીવે પતિની વાટ;	
આ ઓચિંતો ત્યાં ગયો, ટળ્યો મંન ઉચ્ચાટ.	૩૬૨
સાહેલિયો સાહી લાવિયો, રાજકુંવરીની પાસ;	
તમ સરખો સ્વામી મળ્યો, ત્રિપુરેશ્વરે પુરી આશ.	૩૬૩
તે મુહૂર્ત ને તે ઘડી, તે દિન ને તે વાર;	
વરમાળ આરોપી કંઠમાં, વરત્યો જ્યજ્યકાર.	૩૬૪
તે વેળા ને તે ઘડી, ગડગડિયાં નિશાન;	
ગજ ઉપર વાહન કર્યું, જાણે ઉઘ્યો લાણ.	૩૬૫
મોહોલે આવી માનુનિ, જાય પિતાની પાસ;	
કંથ લાવી કાડામણો, આખ્યો વૈકુંઠનાથ.	૩૬૬
નીરખી હરખી વિપ્રને, મળિ છે સખિયો જોડ;	
હાસ્ય સર્વને ઉપન્યું, પહોંચ્યા મનના કાડ.	૩૬૭
જેમકલશ ચોરી રચી, પૂરણ રુડી પેર;	
રાજપાટ સાધ્યું સહી, રાયે રાખ્યો ધેર.	૩૬૮
અધિકાર એ છે કર્મનો, નિર્ધનિયાં ધન હોય;	
કર્મ હશે તે પામશે, માનજો સાચું કાય.	૩૬૯
ઉઘમ કરીએ અતિ ઘણો, ફૂડ કપટ કહેવાય;	
કર્મ ન હોયે પાધરું, (તો) ખારે વાટે જાય.	૩૭૦
વર્તિયો પડિયો વાટમાં, જે ઉઘમ વશ હોય;	
ઝપી તે પામ્યો રાજને, કર્મ તણી ગત જોય.	૩૭૧
અધસસ્તો થયો ખાળમાં, ખીજો કરજો નાગ;	
ત્રીજો દાઝ્યો તાળવે, ચોથો દાઝ્યો પાગ.	૩૭૨
ખીલી હેઠળ બાપડો, નવ સહેવાયો તાપ;	
મૂઠ કચુર કડકા થયો, પ્રગટયાં પાંચે પાપ.	૩૭૩

નિર્બળ જેનું કર્મ છે, ઉઘમ કરતાં હાણ;	
ધડી પાંચ તે પગ ધસ્યા, પછી તન્યા છે પ્રાણ.	૩૭૪
શિવશર્મા કહે સાંભળો, કામકલા સુખણ;	
કર્મ તો કન્યા વરી, ઉઘમે લીધા પ્રાણ.	૩૭૫
કાઈ કુરૂપ કુલદણ્ડો, કાયર કુડો કહેવાય;	
કર્મ જો હોયે પાધરું, તેને વશ સહુ થાય.	૩૭૬
શુભ સ્વરૂપ વિદ્યા ધણી, રૂડી શાળે દેહ;	
કર્મ આગળ કરગરે, તેમાં નહિ સંદેહ.	૩૭૭
ત્રણ ત્રણ તલવારો ધરે, હોય શૂર સુખણ;	
ખોળે ચાકરી કર્મની, પૂરણ પ્રીત પ્રમાણ.	૩૭૮
અગમ નિગમ ન્યોતિપ લહે, વિદ્યા સિદ્ધજ હોય;	
તે જાણે જઈ કર્મને, જુગતે કરીને જોય.	૩૭૯
નાટક ચેટક કર્મમાં, ગુણકા રૂપ સ્વરૂપ;	
તે ખોળે જઈ કર્મને, ભારે કર્મનો ભૂપ.	૩૮૦
ઉછેરે હાથી ઘોડલા, ઘોળા ઘોરી સમર્થ;	
ખરીદદાર ખોળે ખરો, જે કાઈ આપે ગર્થ.	૩૮૧
તેથી સૌ કા માનજો, કર્મ તણો વિશ્વાસ;	
કર્મ જોરાવર સૌથકી, કવિ કહે શામળદાસ.	૩૮૨

વચનવાદીનાં દષ્ટાંત

ચોપાઈ

કામકલા કહે સાંભળ બલ, ઉઘમથી અદકું નહિ કર્મ;	
કર્મ જોરાવર કહે જે વાણ, તેનું નામ તો છે અજાણ.	૩૮૩
વખાણુ કરે કર્મનું જોહ, મૂરખ નામનો કહીએ તેહ;	
પડિત પાંચસે જોડે રામ, ચુકવો કહું તે મારો ન્યાય.	૩૮૪

કાષ્ટની પક્ષ કરેા ને આપ, તો બ્રહ્મહત્યા કેરું પાપ; ૩૮૫
 કહું વ્રાત તેની કરેા સાખ, પ્રત્યક્ષ દેખાકું હું લાખ.
 એવા મૂરખ વિચારી નેય, ઉઘમ વિણ નવ દીકો કાય; ૩૮૬
 કર્મ ખિચારું રંકજ થયું, ઉઘમ (કર્યા) વિના કાણુજ રહ્યું.
 અતુર પુરુષ કે રૂડા કહી, ઉઘમ કર્યા વિના કા નાણે નહીં; ૩૮૭
 રંક રાય ઉઘમ વશ હોય, કર્મ સારુ ખેસે નહીં કાય.
 રાજસલા મુજને કહો રીઝ, કર્મતણું ને હોયે ખીજ; ૩૮૮
 કર્મ તે તો સાંધી થયો, નેને તમો નેરાવર કહ્યો.
 કર્મ બંધાણું નેને લલાટ, અદકું આણું તે શા માટ; ૩૮૯
 ઉઘમ ઉઘમ ઉઘમ અતિ, ઉઘમ શ્રેષ્ઠ ને કર્મજ રતિ.
 ઉઘમ રાય ને કર્મજ રંક, તેનો કહું તમ આગળ અંક; ૩૯૦
 હૃષ્ટાં ઉઘાડી ને ને સર્વ, મેલી અંતરમાંનો ગર્વ.
 કર્મ ખીજ ઉઘમ ને હોય, કૂડ, કપટ તે તરતજ નેય; ૩૯૧
 પ્રથમ ઈશ્વરે ધણાં શરીર, નગન અંગને ઢાંકે ધીર.
 તેની માતા ઉઘમ વશ થાય, પ્રોદો થવા ગળયુંથી પાય; ૩૯૨
 નેના કુળમાં ને અવતરે, તે કુળ તેવો ઉઘમ કરે.
 બાંધી ધેનુ ધરમાં ધણી, નેને રીત કહું ઉઘમ તણી; ૩૯૩
 કર્મ ખિચારું શું લે બુધ, દૂહો ઉઘમી તેનું દુધ.
 તેનું તો પંચામૃત થાય, ઉઘમ વિના કર્મ શું ખાય; ૩૯૪
 ઇશ સૃષ્ટિ કરી ન્યાહરે, નહિ મેડી મંદિર ત્યાહરે.
 માટી સુનો કાષ્ટજ ધણાં, કર્યા ઉઘમે ધર તે તણાં; ૩૯૫
 વાવે કંપાસ તે લાવે રૂ, વણી વિવેકે વસ્ત્રજ કર્યું.
 ને ઉઘમ એવો નવ કરે, તો કર્મી સૌ નાગા કરે; ૩૯૬
 પૃથ્વી ખેડી વાવે ધાન, ઉઘમ તો તરુ કલ્પ સમાન.
 રસકસ કણ પાકે છે દુઃખે, ત્યારે કર્મવંત જીવે સુખે; ૩૯૭
 પકવે તલ ધાણી પીલાય, દીપક ન્યોત કરે તો થાય.

હામ હામ ઉઘમનું જોર, એકલે કર્મ અંધારું ધોર;
 ભર્યાં અન્ન ઝાઝાં ઘર માંય, રાખ્યા વિના તે કમ રંધાય. ૩૯૮
 પાતાળ માંહે જે છે નીર, જાણું છે તે શ્યામશરીર;
 કૃપ ઉઘમવંત જો જોદીએ, તો કર્મવંતા પાણી પીએ. ૩૯૯
 * * * *

મેળવી દૂધ અધ્રકે જે વાર, વલોવતાં ધૂત નિકળે સાર. ૪૦૦
 સુવર્ણુ લાવે ગઈ કરી, ઘરમાં નવ મેલીએ ભરી;
 કરે આભૂપણુ પહેરે અંગ, ત્યારે કર્મ પર આવે છે રંગ. ૪૦૧
 વસ્ત્ર લાવી મેલે કા પાસ, કાઈ હોય જો ઘરમાં દાસ;
 જોડી ઉઘો નીચો થાય, ત્યાર વિના તે કમ પહેરાય. ૪૦૨
 સમ ધાતુ છે ખીછ ઘણી, વસ્તુ નીપજે અનેક તેતણી;
 કરે ઉઘમી તેના કામ, ઘડી ઘાટ પાડે છે નામ. ૪૦૩
 હવન હોમ ઉઘમથી થાય, સંતોષ પામે વૈકુંઠરાય;
 ખારે મેઘ કરે છે વૃષ્ટ, ત્યારે જીવે છે સધળી સુષ્ટ. ૪૦૪
 મહા ઋષિ તપેસરી સાથ, કરે પૂજા ધ્વજિરની હાથ;
 કરે ધૂમ્રપાન માહા ધર્મ, ત્યારે થાય જોરાવર કર્મ. ૪૦૫
 * * * *

ગુણ વિના પામે નહીં કાચ, કરે કામ તે ઉઘમી જોય. ૪૦૬

દાહરા

પ્રથમ જે કાઈ ઉઘમ કરે, જપ તપ જે કા ધર્મ;
 ત્યારપછી ખીજે લવે, રૂળ ધર્મ જોગવે કર્મ. ૪૦૭
 જેવો આપ ઉઘમ કરે, ઉગે તેનું કર્મ;
 ઉઘમનો છે છોકરો, નારી કહે છે મર્મ. ૪૦૮
 શુક્રદેવ સરખા તપ કરે, ઉત્તમ ઉઘમ નામ;
 વાળ્યું ખીજ તે રૂળ ધ્યું, પામ્યો ઉત્તમ હામ. ૪૦૯
 કરવત મહાવ્યું કાશીએ, કર્મહીણા જે હોય;
 રાજ પામ્યા ખીજે લવે, ઉઘમી કર્મજ જોય. ૪૧૦

નર નારી પરણે નેહશું, કરે કર્મ શું કામ;
મહાલે સદા ઉઘમ થકી, જો જો હામો હામ. ૪૧૧
સમ લોક આકાશનાં, સમ લોક પાતાળ;
ઉઘમ વિણ કાઈ નહીં, બોલું સત્ય વિશાળ. ૪૧૨
સૂરજ ચન્દ્ર નવ ગ્રહે, દેવ દાનવ અનેક;
કર્મ ઉપર કો નવ રહ્યું, જૂઓ કર્મ વિવેક. ૪૧૩
મુંગો તે બોલે નહીં, પાંગળો તે ન પળાય;
બાકી સૌ ઉઘમ કરે, કર્મ પરાણા ખાય. ૪૧૪

ચોપાઈ

વિપ્રને ઘેર આવ્યો છોકરો, કહેશે નીશાળે મોકલો;
ઉઘમ કરીને વિદ્યા લણે, ત્યારે પંડિતમાં કો ગણે. ૪૧૫
બીજી જે અષ્ટાદશ વર્ણ, કુલ કુલનાં જેવાં આચર્ય;
તે જન તેવો ઉઘમ કરે, ત્યારે પેટ પોતાનું ભરે. ૪૧૬
લોહું પાણી ને કર્મ જ હાડ, મથ્યા વિના નવ પડે અંગાર;
થાળીમાં પીરસે છે અન્ન, જેએ તૃપ્ત નવ થાએ મન. ૪૧૭
વાસણુ ચુલા આગળ અડે, ઉઘમ વિણ ઉપર નવ ચડે;
તાંબુલ બીડી હોયે સંગ, આરોગ્યા વિણ નાવે રંગ. ૪૧૮
આયુધ જે કરમાંહે ધરે, માર્યા વિના શત્રુ નવ મરે;
દુવાત લેખણુ કાગળ હાથ, મૂકી છાંડે દિન ને રાત. ૪૧૯
લખ્યા વિના તે નહીં લખાય, ઉઘમ વિણ નાહીંજ લણાય;
કથા પુરાણ ને મોટા વેદ, વ્યાસ સરીખે લાખ્યા ભેદ;
ત્યારે સહુ જાણીતા થયા, ઉઘમે કરી કથાંતર કહ્યા. ૪૨૦

દોહરા

પંડિત છો સૌ પાંચસે, આવ્યા ઉઘમ કાજ;
તે વખાણે કર્મને, કરે રાવળું રાજ. ૪૨૧
રાય વખાણે કર્મને, તો મેલો સંસાર;
ઉઘમ વિના ચાલે નહીં, જેને સજ્જો અહાર. ૪૨૨

નાયે છે અતિ અપ્સરા, ગુણીજન ગાયે ગીત;
 કૌતક કરે છે કૌતુકી, તે ઉઘમ પર ગ્રીત. ૪૨૩
 ચાકર કરે છે ચાકરી, રાય કરે છે રાજ;
 પુરાણ વાંચે પડિતો, તે તો ઉઘમ કાજ. ૪૨૪
 સીવે સાંધે સુવર્ણ ધડે, ઘણો ઘણાને ધાય;
 વેપાર કરે જે વણિક જન, દેખી વિસ્મય થાય. ૪૨૫
 તસ્કર તોળે ભૂવટે, લિક્ષા લે શિર ભાર;
 ન્યાયાન્યાય અધર્મ અતિ, ઉઘમ એહ અપાર. ૪૨૬
 એ તો મોટો માનવી, (પણ) ખીજા પંખી પુર;
 ઉઘમ કરી ઉદર ભરે, ઉઘમ મોટું નૂર. ૪૨૭
 જનાવર અધાં જગતમાં, જેને વળગ્યું પેટ;
 ઉઘમ વિના ભરે નહીં, જો જો નિહાળી નેટ. ૪૨૮
 બ્રહ્મા વિષ્ણુ ધ્રુવ છે, એ સર્વ કહેવાય;
 સરજે પાળે સંહાર કરે, ઉઘમના ગુણ ગાય. ૪૨૯
 મુખ તે સર્વ ઉઘમ થકી, દુઃખ ઉઘમ નવ હોય;
 ઉઘમ મૂકી ગેસી રહ્યો, તે નવ દીઠા કોય. ૪૩૦
 ક્રોડ ઉપાયો મેં કહ્યો, તે નવ દીઠો કોય;
 દાં છોડાવે પૂતળાં, બ્રહ્મ વિચારી જોય. ૪૩૧
 મૂકી હોડ હારી કહું, સેહેજે મૂકું શર્મ;
 દોષક મુજને દેખાડજે, જાળવી ગેડો કર્મ. ૪૩૨

કર્મવાદીનાં દૃષ્ટાંત

આપાઘ

કામકલાએ વાતજ કહી, લખ આગળ જે લક્ષ્મી થઈ;
 જો તો અચરત અધિકું હોય, શિવશર્માસું સામું જોય. ૪૩૩

કહી વાત મહા મોટી મૂઝ, વેદ વાયક છે સમ તુલ; ૪૩૪
 ઘાલી મૂછે પોતાનો હાથ, શિવશર્મા ખોલ્યો તે સાથ. ૪૩૪
 સ્થામા તે કહ્યું તે સાચ, નામ એક સાંભળ કહું વાચ; ૪૩૫
 સાંભળજે આણી મન રીજ, પ્રથમ કર્મતાણું હોય બીજ. ૪૩૫
 તેનું કૃણ ઉચું ન્યાહરે, તેવો ઉધમ ઉગ્યો ત્યાહરે; ૪૩૬
 જેનું કર્મ જોરાવર સાર, તેનો ઉધમ વલુજવેપાર. ૪૩૬
 ઓછે કર્મે લખાણો દીશ, ઉધમ ભાર ઉપાડે શીશ; ૪૩૭
 કર્મવંત તે પંડિત થાય, કર્મ ઉધમ બે ભણવા નય. ૪૩૭
 કરે આકરી સેવવું કાંઈ પડે, કર્મવંત તે હાથી ચડે; ૪૩૮
 એક લગતે પરણે છે સૂત્ર, કર્મવંતને છે પંદર પુત્ર. ૪૩૮
 એક વાંઝિયા મેણું મરે, તે ઉધમ શું ઓછો કરે; ૪૩૯
 રાજા શો ઉપાડે ભાર, રાખે છે અદકો અહંકાર. ૪૩૯
 રાંક બાપડો વાટે ખજો, ભૂખતણે દુઃખે બહુ નજો; ૪૪૦
 ઉધમ કરતાં શિર ભાર ભરે, કર્મહીણો તે ભૂખે મરે. ૪૪૦
 કરે કાસકું ઘેર ઘેર, ભાર ઉપાડે છે બહુ પેર; ૪૪૧
 ઉધમીને અદકી છે એહ, કર્મ વિના ઉધમ નહીં તેહ. ૪૪૧
 નગર શેઠ વડો, પ્રધાન; મહાજન મહિપતિ કરું માન; ૪૪૨
 ગાયક પાખર આકર પાસ, સદાવત આપે છે વાસ. ૪૪૨
 કર્મ દુઃખ વેગળાં કરે, એ ઉધમ શું અદકો કરે; ૪૪૩
 રાત અંધારી છે ધમધોર, ચિત્ત કરી ચાલે છે ચોર. ૪૪૩
 રહે છે વનમાં દહાડે દીશ, પાડે ખાતર કપાવે શીશ; ૪૪૪
 અધિક ઉધમ માંહે લજે, સાબું વસ્ત્ર કદી નવ મજે. ૪૪૪
 કર્મચટ્ટી ખટકર્મ જ કરે, એવો ઉધમ અદકો કરે; ૪૪૫
 બીજા લિહુક માંજે બીખ, સૌને દેતા કરે છે શીખ. ૪૪૫
 પંડિત બેઠા કરે પુરાણ, લેએ છે મનગમતાં દાન; ૪૪૬
 રિઝવી રાયને લે છે માલ, સલામાં નય જોસી મુખપાત્ર. ૪૪૬

નાખે ટેલ દીવસ ને રાત, પૂજન અરચન જાણે આપ,
 ઉઘમી કરે છે બહુ પેર, કર્મહીણ પામે નહીં શેર. ૪૪૭
 કહું કૌતુક એવાં એક લાખ, સભા પાસ પુરાવું શાખ;
 મેલ અહંકાર મનમાંથી મર્મ, ઉઘમથી તો છૂટે કર્મ. ૪૪૮
 મોંદું કર્મ જાણું છું અમો, શો ઉઘમ વખાણો તમો;
 છોડો પૂતળાં હારી જાઓ, નહીં તો ઉઘમના ગુણ ગાઓ;
 પંચ પ્રમાણ કરે જે વાત, તે સાંભળ સ્થામા સાક્ષાત. ૪૪૯

દાહર

કામકલા કહે વિગ્ર સુણો, મેલો મન અહંકાર;
 ઉઘમ અદેકા સર્વથા, જાણે સૌ સંસાર. ૪૫૦

ચોપાઇ

થોડો ઉઘમ કરે જ્યાહરે, ઘણું કર્મ ફળે ત્યાહરે;
 વિના ઉઘમ કર્મો નવ ફળે, ઉઘમ કરતાં સહુથીજ મળે;
 નથી કર્મ ને ઉઘમ હોય, સહેજે સ્વર્ગ પહોંચાડે સોય. ૪૫૧

દાહર

કર્મવાદી કાષ્ઠક પુરૂષ, પજો અર્ણવ નીર;
 કર્મે પાર પડે નહીં, ઉઘમે પામે તીર. ૪૫૨

કર્મવંત દુઃખમાં પજો, વ્યાખ્યો દેહમાં રોગ;
 ઉઘમથી ઔષધ કરે, પામે સુખ સંજોગ. ૪૫૩

અડસક ભોગ ઉઘમથકી, તે પમાડે તર્ત;
 તેટલા ઉઘમ કર્મથી, માથે લખીયાં મર્ત. ૪૫૪

સભા શું નથી જોલતી, મનમાં કરી વિવેક;
 નિશ્ચયે કરી નરપતિ કહે, ઉઘમ કે કર્મ એક. ૪૫૫

કર્મ વખાણે જો સહુ, તો તજે ઉઘમનું કામ;
 એક કહો ને જો કરો, તેનું તે શું નામ. ૪૫૬

પંડિત હોય તો પરહરો, રાજ સભા તટકાળ;
 નીશાળે નવ મૂકશો, આપ ઉદરનાં બાળ. ૪૫૭

જેશી સલામાં જો કદી, ન કરો ઉઘમ આપ;	
ચુકા ચિત્તથી ચાકરી, કર્મ ઉપર શી જાપ.	૪૫૮
દંડ ન દેશો ચોરને, સુમ ન કહેશો શાહ;	
સ્વર્ગ મટામટ રહો સહુ, રાંક અને રાજાહ.	૪૫૯
કામ તજો સહુ કુળતણાં, તજો ઉઘમજો જાગ્ય;	
કર્મે જેશી રહો તમો, તો હું લાગું પાગ્ય.	૪૬૦
હસ્તી ઘોડા નવ પાખરો, સંભાળો નહિ ગામ;	
કર્મ હશે તો પામશે, ઉઘમનું શું કામ.	૪૬૧
કર્મ વિણ ચાલે કાઠી લવ, કરો વિચાર સૌ કાય;	
ઉઘમ વિના એકે ઘડી, અર્થ સરે નહીં જોય.	૪૬૨
ઉઘમ હોય અતિધણો, કર્મ અલેખે થાય;	
ઉઘમ વિના આદર કરો, ધનને સૌ કા ધાય.	૪૬૩
ખાવું પીવું ખરચવું, ભોગવવી જો નાર;	
મૃતું જેસવું ઉઘવું, ઉઘમનો વેહેવાર.	૪૬૪

નિર્ણય

ચોપાઈ

રાજસલા ત્યાં બોલી જ્યાંય, ઉઘમ કર્મનો ન્યાય તોળાય;	
સાંભળ એ સતવાદીજન, ઉઘમે કર્મ કર્મે ઉઘમ જળવંત.	૪૬૫
એકલું કર્મ તે છોતે કાક, જૂઓ વાત વિચારી લોક;	
કર્મ વિના ઉઘમ નવ મળે, ઉઘમ કરતાં કર્મ જ ફળે.	૪૬૬
એમાં ખેદ કરશે મા કાય, સમતુલ જે તે ભુગતે જોય;	
ઉઘમનું તો કર્મ જ નામ, કર્મનો તે ઉઘમ દામ.	૪૬૭
એ જેઉમાં કંઈ અંતર નથી, જો જો વેદ પુરાણે કથી;	
જેવું કર્મ લખાણું તેહ, તેવો ઉઘમ ઉદય જ એહ.	૪૬૮

જેને જેવો ઉઘમ મર્મ, તેને તેવું વળગ્યું કર્મ;
 જેને જેવું કર્મજ સાર, તેવો ઉઘમ કરે વેપાર. ૪૬૬
 જેને જેવું કર્મજ ગણે, ઉઘમે તેવી વિદ્યા ભણે;
 જેને જેવું કર્મજ સૂત્ર, ઉઘમે તેવો પ્રગટ પુત્ર;
 જેને જેવું કર્મજ કાજ, ઉઘમ તેવી રાખે લાજ. ૪૭૦

દાહરા

કર્મ થકી ઉઘમ ફળે, ઉઘમથી કર્મ હોય;
 ઓછું અદકું એહને, કહી ન શકે કાલ. ૪૭૧
 ન્યાય ચુકાવ્યો નૃપતિએ, વેદ શાસ્ત્ર મહામૂલ્ય;
 ઉઘમ કર્મ એ કહીને, શાસ્ત્ર સદા સમતુલ્ય. ૪૭૨
 ઉઘમ વિના ચાલે નહી, કર્મ વિના ફટાય;
 કર્મને ઉઘમ ફળે, પ્રીછ્યો પંડિત રાય. ૪૭૩
 પ્રીત કરીને પંડિતે, ભુગતે જોજા હાથ;
 ગયો મેલ મનડા થકી, (શિવ)શર્મા સ્થામા સાથ. ૪૭૪
 જાતિસ્મરણુ તેમને થયાં, ઓળખ્યાં એઉ આપ;
 થયાં કંથ ને કામિની, પૂરણુ પ્રીત પ્રતાપ. ૪૭૫
 છોડી નાખ્યાં પૂતળાં મેલ્યો મન અહંકાર;
 રાજરીત સુખ ભોગવી, વરલ્યો જયજયકાર. ૪૭૬
 અવસાને ઈંદ્ર લોક ગયાં, પામી પ્રીત પ્રમાણુ;
 અનુગ્રહ અવતારનો, શ્યામા વિપ્ર સુન્નાણુ. ૪૭૭
 ત્રીગોડ માળવી વિપ્ર શુભ, કવિ તે સૌનો દાસ;
 લક્ષ્મી આજ્ઞાણુ સર્વનો, વારુ લીલા વિલાસ. ૪૭૮
 પાંચ લાગીને પરણું, કરગરું એહુ કરજોડ;
 શામળલટ કહે બોલજો, જય જય શ્રી રણુજોડ. ૪૭૯

ઉઘમકર્મ સંવાદ સંપૂર્ણ.

અર્થસૂચક ટીકા

અંક સંજ્ઞા કરીએ. દર્શાવે છે.

૧. શંકરસુત-ગણપતિ; મોદિક-લાહુ; અહાર (=આ+હુ), ખોરાક; ભોજન.
૨. બ્રહ્મસુતા-બ્રહ્માની પુત્રી, સરસ્વતી; યસાય-વરદાન; રસનાવાસ-રસના (છબ)માં વાસ (વાસો, મુકામ).
૩. નરહરિ-શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા; મુરલીધર-મુરલી (વાંસળી)ને ધારણ કરનાર.
૪. ક્ષિપ્રાતટ-ક્ષિપ્રા નદીનો કાંઠો.
૫. મહાકાલેશ્વર-ઉજ્જવલ નગરીમાં મહાકાલેશ્વર નામના મહાદેવનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે. ખાર ન્યોતિલિંગમાં આ પણ એક ન્યોતિલિંગ છે. (લજ્જવિન્યાં મહાકાલમ્); નવનિષ્ક-નવનિધિ (ભંડાર), (કુખેરના નવ ભંડાર કહેવાય છે-મહાપદ્મ, પદ્મ, શંખ, મકર, કચ્છપ, સુકુંદ, કુંદ, નીલ અને ખર્વ).
૬. વાડવ-બ્રાહ્મણ; ખટકર્મ-પટકર્મ (બ્રાહ્મણનાં છ કામ આ પ્રમાણે છે- બાણવું અને બાણાવણું, ચણ કરવો અને કરાવવો, દાન લેવું અને આપણું).
૧૧. પુરુષોત્તમ-પુરુષ+ઉત્તમ=પરમાત્મા.
૧૬. ભડ-મહેટો; અતુલિ-જેની સાથે તુલના-સરખામણી કરી ન શકાય એવું.
૧૭. કનક-સોનું; જુંજાર-ઝૂંજારા, લડવૈયા.
૧૮. સેહું ચાર-ચારસો (૪૦૦).
૨૧. સોહામણા-મુંદર, શોભિતાં, રજિઆમણાં, આનંદ આપે એવાં.
૨૨. માગણુ-(લીખ) માગનારા.
૨૩. અવનવો-અદ્ભુત, નવા પ્રકારનો; બાણુ (બાણુ)-સૂર્ય.
૨૫. મુરપતિ-ધન્વ; ઓચ્છવ (ઉત્સવ)-શુભ પ્રસંગનો દિવસ.
૨૬. વારાંગના-નાચનારી, રામજણી.
૨૮. દ્વિજ-બ્રાહ્મણ; ઝાજ-વહાણુ (અહિ વિદ્યાનું મંદિર).
૩૨. મહિલા-સ્ત્રી, નારી; વીમાસીયું-વિચાર કર્યો; રોક-રોકડો, એટલો જ, એક જ.

૩૩. મીઠું-મીઠું; ઘાલે હામ-હાંમત કરે; કારમું-વિચિત્ર, અન્યથા જેવું, અદ્ભુત.
૩૪. સહિયર-સખીઓ, બહેનપણીઓ.
૩૫. ધરદેવ-(મહારા) ધરના દેવ (પતિ, માલિક), (મહારા) પતિ.
૩૬. સંચરી-નીકળી.
૩૭. રદીઆળી-જેને રદ (એક જાતની મસ્તી) લાગી છે એવી, જેને જોઈને રદ લાગે એવી.
- * * * કામકળા બધા દેશોમાં ફરવા નીકળી છે, પણ સામજભટ્ટની ભૂગોળ સ્થેલથી સમનય એવી નથી. જૂના કવિઓનો આવો જ એક સંપ્રદાય પડી ગયો છે કે જ્યારે તેઓના નાયક નાયિકામાંથી કોઈ પરદેશમાં ફરવા નીકળે ત્યારે જેમ કાવે તેમ દેશપરદેશોના નામ કાવ્યમાં ગણાવી જતા અને તેમાં તેઓ ફરી આવ્યા એમ કહેતા. એમાં કોઈ પણ જાતની નિયમિતતા હોતી નથી. વનવર્ણન કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ઝાડોના નામોની મોટી ટીપજ તેઓ આપી દે છે. મહારાષ્ટ્ર-જમ (?) કામરુ-નૈપથ-ખંગાળા-જગન્નાથ-પાટણ-મધકુ (?)-પુરાસાન-મુલતાન-મારુ-મેદપાટ-કચ્છ-સોરઠ-કાશી-કાશ્મીર-ગુજરાત-માળવા (ઉજ્જન) આ બધાં સ્થળે લખ્યા પ્રમાણે અતુકમે કામકળા ગઈ હશે કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે.
- જમ-એ નામનું કોઈ શહેર હશે ? જમનગર ?
- કામરુ-હાલનો આસામનો પ્રદેશ.
૩૮. નૈપથ-હાલનો બીહાર, ઓરિસ્સા (ઓદીઆ), અને વરાડ માંત વચ્ચેનો પ્રદેશ.
૩૯. મધકુ-મગધ દેશ ? પુરાસાન-તુર્કસ્થાનનું એક ગામ.
- મારુ-મારવાડ.
૪૦. મેદપાટ-મેવાડ.
૪૪. ગુજરાતની તે સમયની માડી સ્થિતિ દર્શાવે છે.
૪૪. નાદભેદ-સંગીતના ભેદ.
૪૫. રવિ-સૂર્ય; મેલાણુ-હિતરવાની-મુકામ કરવાની જગ્યા.
૪૮. ઉદાસ-આનંદ, હોરા.

૪૯. પોળીઓ-પહેરેગીર, ચોટી કરનારે; ખ્યાત-ખખર.
 ૫૦. પ્રતિહાર-પહેરેગીર; મુજરો-નીચા નમીને સલામ.
 ૫૨. રળીયાતસું-અન્યપીની સાથે, આશ્ચર્યથી;
 ચટકે કીધી સાન-ચુટકી (ટુચકી) વગાડીને નિશાની કીધી.
 ૫૩. પળિયો-આલ્યો, ગયો.
 ૫૬. જમ જમ વાગે-જમ જમ વાગે; જેર (પગમાં પહેરવાનું ધરેણું-
 ઝાંઝર ?); સમશેર-તલવાર.
 ૫૭. ચંદ્રવદની-ચંદ્રના જેવું વદન (મુખ) છે જેનું;
 મૃગલોચની-મૃગ (હરણ)નાં લોચન (આંખ) જેવાં લોચન (આંખ)
 છે જેનાં (ખડુત્રીહિ સમાસ છે).
 લંક-કેડનો ભાગ (સિંહની કેડ ખડુ પાતળી હોય છે). નૂઓ-
 જેઈ લીમક સુતાની કડી, સિંહની જાત વનમાં ઘડી-પ્રેમાનંદ.
 બ્રહ્મી-ભમર; વંક-વાંક.
 ૫૮. વરણાળી-વરણાળીવાળી; સુંદર રીતે.
 અધર-હોક; પ્રવાલી ત્રાક-પરવાળાની ફાડ.
 ૫૯. એકવલ-એક સેરનો; કંચુવો-કાંચળી, ચોળી, કમ્પો; કસણ-કસ,
 કેસ; કસ્યાં-ખેંચીને ખાંચ્યા.
 ૬૦. ઉરોજ-સ્તન; ખીલ્લીફળ-ખીલ્લાં (ફાકાં જેવાં);
 ફુંકાં-(ગોળ) છેડા; પ્રે-પ્રેહ.
 ૬૧. કલોલ શું-કલોલ એટલે મોળે અને શુ એટલે તેના સરખી અર્થાત્
 ભુટ્ટી કમાનના જેવી વાંકી હતી.
 ૬૨. છેક-છેડો; પાર.
 ૬૫. મોહો ફેડી-મહોં ફાડીને, મ્હોટેથી.
 ૭૧. પણ-ટેક; ખદલામાં લેવાની વસ્તુ. પુતળું...-હારે તેની પાસેથી
 પુતળું લેવું એવો કરાવ.
 ૭૩. પાકવો-મોહવો.
 ૭૭. કોઈ બારે કામ કરવાનું હોય ત્યારે એ પ્રમાણે ખીડું ફેરવવામાં
 આવે છે, અને જે કોઈ તે ખીડું જડપે (ઘડણ કરે) તે તે કામ
 કરવાનું માથે લે છે.

૮૧. આપું અર્ધાસન-પોતાની પાસે પોતાના અડધા આસન ઉપર બેસાવો.
 ૮૪. શીદ વેદારથ ભાર-એ બોલો નકમો શા માટે ઉચકે છે-વહન મેં મે
 ૮૫. ચોરતો-હોસ, હમેદ.
 ૮૬. પત્નિની-સ્વપવાન સ્ત્રી; (પત્નિની, હસ્તિની, ચિત્રણી અને રાખિની એવી ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓ ગણાય છે.)
 ૮૯. રામાર્ધુ-રામા (સ્ત્રી) સાથે; સ્ત્રીને.
 ૯૦. વરખીત ? નિશ્ચિત ?
 ૯૩. નિકટ-પાસે.
 ૯૪. વાળો આડો અંક-સમારાથી આડો આંક વળેલો-હલ વળી (એમ હું માનીરા.) of. ભાઈ; એનાથી તો આડો આંક!
 ૯૫. તખત યયા-સ્થિર બેઠા. (જેમ કોઈ ચિત્રમાં પાડેલાં મુઠ્ઠી સ્થિર હોય છે તેમ બધા સ્થિર થઈને બેઠાં;) આગળી-હોશિયાર, સુદ્ધિમાન અને કટાણી. (અગત્યના પ્રકારના વસ્તુઓમાં યોગ્યતા રક્ષા (શુભાર, હાસ્ય, કવણી, રોદ્ર, વીર, ભયાનક, ખીભાસ, અદ્ભુત અને શાંત) નૂલવાં-નૂલોં.
 ૯૮. પય-દૂધ; પ્રાશન કરે-ખાઈ નય.
 ૧૦૩. હય-ધોડો; ગજ-હાથી; નેહ-સ્નેહ, પ્રેમ.
 ૧૦૪. છેહ-છેડો, પાર; ગરથ-પૈસો, દોલત.
 ૧૦૫. આસનાવાસના-(આશ્વાસન) હીંમત, વિશ્વાસ; ચાચેચાચના-ભીખ માગે.
 ૧૦૮. જાણુ-હેલું.
 ૧૦૯. કુઆમ-નહારે-નખળું ગામ.
 ૧૧૦. કુબારન-નહારી (ભાર્યા) સ્ત્રી.
 ૧૧૧. આસરે-પાછો હલો, બીને આધો નય. બાહ્યે પાણીથી બીહું જ ન લેઈએ-એટલે પવિત્ર રહેવાને ગમે તેટલી વખત સ્નાન કરવું પડે-નહાવું પડે તો તેમ કરવાને જરા પણ કચડું નહીં.
 ૧૧૨. કાયર-ખાચલો; અભ્યાગત-પડેરાણો, મહેમાન.
 ૧૧૪. થોડું ધન...-થોડો પૈસો હોય પણ તે ઘણી સારી રીતે ખરચે.

૧૮૭. અદકરો-વધારે, ઘણો, સારો.
 ૧૮૮. પરચંડ-મચંડ, મોટા શરીરવાળો, જળરો.
 ૧૮૯. રળીઆત-ખુશખુશ, મસત. આધેરો-પાસે.
 ૧૯૧. મૂપક-હિંદર.
 ૧૯૩. એળે ગયો-ફેકટ ગયો; નકામો-વ્યર્થ ગયો. -
 ૧૯૪. હથમીને ખેતર વાવવું પડે છે, પછી પાક સૂકાઈ જાય કે હલો (તૈયાર થયેલો) નાશ પામે.
 ૧૯૫. વાટે-રસ્તે; ભાંગે ગરાસ-ગ્રાસ-જેના ઉપર આધાર હોય તે આજીવિકા જતી રહે; નાશ પામે.
 ૧૯૬. સખળી-ઘણી, અતિશય.
 ૧૯૭. કઠોર-કઠણ, દયાહીન; શાહુ-શાહુકાર, રાજ.
 ૧૯૮. આડે અંક-નિશ્ચે, નક્કી, નિશ્ચયપૂર્વક.
 ૧૯૯. શાખ-સાક્ષી, દાખલો, ઉદાહરણ; અભિલાપ-ઇચ્છા, હોંસ.
 ૨૦૦. લયલીન-આનંદ પામીને, ખુશ થઇને; મીન-માછલાં.
 ૨૦૧. હોંકારો-મોટાટથી હોંકારો કરવો તે.
 ૨૦૩. વડને વિવેકી કહે છે, કારણ કે એની ધટાને લીધે એ બહુ ગંભીર દેખાય છે.
 ૨૦૪. સરિતા-નદી; ઘોર-વિશાળ ધટાવાળો; જોજન (સં. યોજન)-આર ગાઉ અથવા આઠ માઇલ.
 ૨૦૭. કષ્ટે-મહા દુઃખે; ઘણી મહેનતે.
 ૨૦૮. પરં નવ થાય-આધું-ફર થાય નહીં, મટે નહીં.
 Cf. લખ્યા લેખ મીટ નહીં, કોટિ કરો ઉપાય.
 ૨૧૦. પેટ અંગ.....-પેટ ખેસી ગયું અને શરીર ગળાઇને સૂકાઈ ગયું.
 ૨૧૧. સાક્ષાત-ખરેખર; તુજ વચન.....-તારાં વચનનો હું લોપ નહીં કરું, તારાં વચનનું અપમાન નહીં કરું, તારા કહેવા પ્રમાણે હું વસ્તુ-કામ કરું.
 ૨૧૫. પશ્ચાત્તાપ-પસ્તાવો, શોક, દિલગીરી.
 ૨૧૬. કુશલ-સુખી (શરીરે); ધુણાવ્યું શીશ-માથું હલાવીને ના કહી (કે હું સુખી નથી-દુઃખી છું).

અર્થસૂચક-ટીકા

૨૧૮. દાઝે છે-બળે છે; ખ્યાત-કહેવાનું તે, વાત, હકીકત.
૨૧૯. ધર્મલોક-જેઓ પુણ્ય કરે તેમને મરણ પછી જવાની જગ્યા (અર્થાત્ ઉલ્લેખ, પાપ કરનારા પાપી માણસોને ધર્મલોકમાં જવું પડે છે-લઈ જવામાં આવે છે).
૨૨૨. રોકડો-ગરીબડો.
૨૨૩. અચ્ચુટ-જેમાં પાણી કદી પણ ખૂટ નહીં એવું, વિશાળ.
૨૨૪. મનસા-ધન્યતા; પંથ-સ્તો.
૨૨૫. અદકા-વધારે; ધરડે-(હું)-ધરડાથી, વૃદ્ધથી.
૨૨૬. ઉછર્ચી-મોટાં થયાં.
૨૨૭. આપે-આપની મેળે, પોતાની મેળે, પોતે.
૨૨૮. ફૂંદ-હુઆઈ; કપટ.
૨૨૯. મર્મ-લેદ, છુપી વાત.
૨૩૧. વાત-સાર.
૨૩૩. નેટ-નક્કી.
૨૩૯. નિરભાગી-ભાગ્યહીન, અભાગીયા; વરતિયા-(આવક લોકોનો) ગોરજ.
૨૪૦. દુઃખાથ-દુઃખ પામે.
૨૪૧. સંહુણી-ગુણવાળી, સદ્ગુણની ભરેલી; અતૂપ-અતુપમ; જેની સાથે કોઈની સરખામણી કરી ન શકાય એવું, ખડું સારું.
૨૪૩. વંઝા (વન્ઝા)-વાંઝીઆ, જેને પેટ કંઈ સંતાન ન હોય તેને એ શબ્દથી બોલાવવામાં આવે છે.
૨૪૪. મેલ્યું-રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો; પાટ-રાજ્યાસન.
૨૪૬. મદલિણા-કોઈ પણ માણી-પદાર્થની આસપાસ ગોળ ફરવું તે; પાતક-પાપ.
૨૪૭. આસન વાળી-દૃઢ બેઠક માંડીને, (યોગશાસ્ત્રના ધ્યાન પ્રમાણે ચોરાશી બુદ્ધિ બુદ્ધિ આસનો છે); અભયવર-જેમાં કંઈ ભય નથી એવું વરદાન.
૨૪૮. વરસે-વરસાદમાં, વર્ષાઋતુમાં; ધનધારા-વરસાદની ધારાઓ; શીત-કાળ-શિયાળો; મહાજળશું નેહ-મોટી પાણીની જગ્યાઓની સાથે સ્નેહ કરે-તેમાં જઈને ખેસે.
૨૫૦. સાર-કૃપા; શરણુ આવ્યે.....તમારે શરણુ આવ્યા પછી તમારી

પાસેથી માગેલું વરદાન ન મળે તો તેની શરમ-લાજ તમને છે-
તમારી આખર જશે.

૨૫૨. પટરાણી (પટ્ટરાણી)-મુખ્ય રાણી; દેવાંશી-દેવના અંશવાળો, દેવતા
જેવો (સુંદર, પરાક્રમી).

૨૫૩. અલોપ-અદૃશ્ય; તત્ખેવ (તત્ક્ષણ)-તે જ વખતે; રીઝે લાગી રાક-
રીઝવાથી-ખુશ થવાથી (વધારે લેવાની) હોંસ થઈ.

૨૫૫. શત-સો (૧૦૦).

૨૫૬. અચરત-આશ્ચર્ય, અચંખા; ગમાર-એવડું, મૂર્ખ.

૨૫૮. પરકું-લઈ લઈ (નાણે આપું વહાણું હું એકલો જ કબજે કરી લઈ)
હાણ-હાનિ, નુકસાન.

૨૫૯. વેઠંચો-છેતર્યો.

૨૬૧. કાર-શાખ, પ્રતિષ્ઠા.

૨૬૨. અવની-ભૂમિ (આ દુનિયા).

૨૬૪. ત્રણ લોક-(સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ) નાશ પામે.

૨૬૫. પુરધર-પુર (નગર)માં (પાતાળ) ધર (તરફ).

૨૬૬. વધામણીઆ-“રાત્ર સાહેબ પાછા આવ્યા છે” એવી વધામણી-
ખુશ ખબર લાવનારા માણસો.

૨૬૯. ત્રિલોકમાં-ત્રણે લોકમાં (સ્વર્ગ-મૃત્યુ-પાતાળમાં).

૨૮૦ નયક (વાચક)-લીખ માગનારા; માનુની-સ્રી (અહીં, પટરાણી).

૨૭૧. લક્ષણપુરણ.....-૨૦+૧૨=૩૨ લક્ષણોથી ભરેલી.

૨૭૪. ઓપ-અટકાવ, ટેક; શલપાણિ-જેના હાથમાં ત્રિશૂલ છે એવા મહાદેવ.

૨૭૬. અનમી-ખીલ કોઈને જે નમે નહીં તે.

૨૭૭. કનક કંચોલાં-સુવર્ણનાં વાટકાં, ગંછ્યાં. દદામાં-નગારાં.

૨૭૮. શિવપારે-શિવને દ્વારે-દહેરે.

૨૮૧. અરુણકાલ-સહવારનો પહોર.

૨૮૨. વરતિયો-જીએ ઉપર કરી ૨૩૯ અને નીચે કરી ૩૫૮. નિરમીપ-
જેનામાં કોઈ નતનું મિત્ર-કપટ નથી એવો, સાફ દીલનો.

૨૮૫. પર્ણ-પરણ, સાથે લગ્ન કર.

૨૮૬. વળીવાર.....-એક વખત ખોટું કર્મ કરું-કપટનું કામ કરું.

૩૫૦. બલવાટ-(બલવાટ) (સ્ત્રવાટ)-જેને માથે તાલ પડી ગઈ હોય તેવો પુરુષ; બોડા માયાનો (ગોરજી).

૩૫૨. મૂલી મહોરો સેવશું-(ઝેર ઉતારનારાં) મૂળીઆનો અથવા (સાપનો) મહોરાનો ઉપયોગ કરીશું.

૩૫૩. વેહરે-વેરે, સાથે. ❀

૩૫૪. અગન-અગ્નિ, બળતરાં.

૩૫૭. લીલા-રચના, ઘાટ, હકીકત, ચર્ચા.

૩૫૮. વર્તિક-આવક લોકોનો જાતિ-ગોરજી. (હવે જેને અત્યાર સુધી વરતિયો કહ્યો છે તે).

૩૫૯. ચર્ચાય-હકીકત, લીલા; લોખે બાવે-મનમાં લેશમાત્ર કપટ રાખ્યા વિના, સાફ દીલથી.

૩૬૦. કેશરની સુંદર અરચા-આડ (કંપાળે શોભી રહી છે). તેજે તથ્યો-તેજથી પ્રકાશતો હતો-શોભતો હતો.

૩૬૩. ત્રિપુરેશ્વર-મહાદેવ (ત્રિપુર+ઈશ્વર=ત્રિપુર નામના રાક્ષસનો નાશ કરનાર ઈશ્વર-શિવ-મહાદેવ).

૩૬૬. મોહોલે-રાજમહેલમાં; કોડામણો-કોડીલો, સ્વપાળો.

૩૬૮. હેમકલશ-સોનાના ઘડા. (પરણતી વખતે લગ્નક્રિયા જ્યાં કરવામાં આવે, છે ત્યાં માંહેરું-ચોરી રચવામાં આવે છે તેને ચારે ખૂણે ઘડા મૂકવાનો રિવાજ છે. તે સામાન્ય રીતે માટીના હોય છે. અહીં તે સોનાના છે.)

૩૭૦. બારે વાટ જય-ફોકટ-નકામો-એળે જય.

૩૭૨. અધસસ્તો-અધમુઓ; ખાળ-પાણી જવાનો ચોક (જુઓ ઉપર કડી ૩૦૯. એ મહાદેવના ખાળમાં જઈને બેઠો હતો); તખિરે દાઝ્યો-સાપ કરડવાથી શરીરમાં અતિશય બળતરાં થતી હતી તે, તાળવે-મૂઠીમાં અગન અગન બળે છે.

૩૭૩. કચુર-ઝીણા ઝીણા કકડા, ચૂરો, ચૂરેચૂરો.

૩૭૪. ધડી પાંચ-ચોડો વખત.

૩૭૭. કરગરે-કાલાવાલા કરે, નમે.

૩૭૯. અગમ નિગમ-(બાગમ+નિર્ગમ) ઉત્પત્તિ અને નાશ, આવવું અને જવું.

આગળ પાછળ (ખીજે અર્થ-અગમ=અવિધ્ય અને નિગમ=વેદ);
નુગતે (યુક્તિ)-રીતે.

૩૮૧. ઘોરી-મ્હોટા.

૩૮૫. સાખ-સાક્ષિ.

૩૮૮. રીઝ-ખુશીયા.

૩૮૯. લલાટ-કપાળ; રતિ-ઘોડું (વાલ ૧=રતિ ૩).

૩૯૦. અંક-નિશાની, ચિહ્ન, આંકડો, દાખલો.

૩૯૧. કર્મખીન-જેનું ખીન (મૂળ) કર્મ છે (એવો ઉદમ); નગન
(નગ્ન)-ઉઘાડું.

૩૯૨. પ્રોહો (પ્રોઠ)-મ્હોટો; ગળથુથી (ગલહુતી)-નવાં જન્મેલાં એક બે
દિવસનાં બાળકને ધી ગોળનું પાણી જરા જરા મ્હોંમાં આપવામાં
આવે છે તે.

૩૯૩. ઘેનુ-ગાયો.

૩૯૪. દુધમાંથી પાંચ અમૃતો થાય છે તે-દુધ, દહીં, માખણ, છાશ અને ધી.

૩૯૬. કલ્પતર- (કલ્પવૃક્ષ-કુમ)-આપણું ધરજેલું આપણને આપે એવું
એક સ્વર્ગનું ઝાડ; જેમાંથી-જેનાથી ઘણો લાભ થાય એવા મનુષ્યને-
એવી વસ્તુને પણ એ નામ આપવામાં આવે છે.

૩૯૯. શ્યામશરીર-શ્યામ-દાળું છે શરીર જેનું-કૃષ્ણ પરમાત્મા-ભગવાન,
પરમેશ્વર.

૪૦૦. અગ્રદે-દૂધને ગરમ કરીને તેમાં સ્હેજ ખાટું દહીં નાંખી રાખી મૂકવું
કે જેથી દૂધનું દહીં થઈ જાય એને અધરેકવું (અગ્રેકવું, આગ્રેકવું)
કહે છે.

૪૦૫. તપેસરી (તપેશ્વરી-તપસ્વી)-તપ કરનાર સાધુ. ધૂમ્રપાન-ધૂમ્ર (ધૂમાડો)-
નું પાન (કરવું), ધૂમાડો પીવો તે (તપ કરતી વખતે છાણાં વગેરે
સળગાવીને ધૂમાડો કરવો, અને તેની ઉપર ઉંચેથી ઉંચે માથે
લટકવું, કે જેથી ધૂમાડો બધો નાકમાં અને મ્હોંમાં જાય, એને
ધૂમ્રપાન કરવું કહે છે.)

૪૦૭. ભવે-જન્મે.

૪૧૦. કરવત મૂકાવું કાશીએ-કાશી જઈને કરવત મૂકાવવું-કરવત વતી

શરીરને વહેરાવવું અને એ પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ કરવો એ પ્રાચીન કાળમાં પાપનું મહાપ્રાયશ્ચિત્ત મનાવું, અને મહાપુણ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું કર્મ મનાવું.

કર્મહીણા-અભાગી, નશીબના ફૂટેલા, કમનશીબવાન.

૪૧૨. સપ્તલોક આકાશનાં આ પ્રમાણે છે-સૂર્યલોક, ભુવલોક, સ્વલોક, મહલોક, જ્વલોક, તપલોક, અને સત્યલોક અથવા બ્રહ્મલોક.

સપ્તલોક પાતાળ આ પ્રમાણે છે-અતલ, વિતલ, સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાતલ, અને પાતાળ.

૪૧૩. નવ ગ્રહે-નવે ગ્રહ (નવ ગ્રહ આ છે-સૂર્ય, ચન્દ્ર, મંગળ, જુધ, બૃહસ્પતિ (ગુરુ) શુક્ર, શનિ, રાહુ અને કેતુ).

૪૧૪. પાંગળો (પંગુ)-પગે લૂલો; પળાય-ચાલે, ભય; પરણા-બળદને હાંકવાને ઝીણી ખીલી-આરવાળી લાકડી વપરાય છે તેને પરણા કહે છે, ગોદા.

૪૧૭. પાણા-પત્થર (ચક્રમકનો); હાડ-ધણું ન, અતિશય; મથ્યા વિના-ધસ્યા વિના (ચક્રમકના પત્થરની સાથે લોહાને ધસતાં અંદરથી અગ્નિ ઝરે છે એ જાણીવું છે).

૪૧૮. અડે-અડકે; આરોગ્યા વિણુ-ખાધા વિના.

૪૧૯. આયુધ-શસ્ત્ર, હથિયાર; દુવાત-શાહીનો ખરીઓ.

૪૨૦. ભાગ્યા-કહ્યા, વર્ણવ્યા; ક્યાંતર-ભૂદી ભૂદી ક્યાઓ-વાતો.

૪૨૧. રાવળું-નિશ્ચિત જીવનું, તડાકા મારવાનું. (રાવણું)

૪૨૩. કૈતુકી-અભયબ જેવી વસ્તુઓ બતાવનાર-ખેલ કરનાર.

૪૨૫. સુવર્ણ-સોનું; ધણો ધણાને ધાય-ધણો (જેની પાસે ધણું છે તે) ધણાને (સારુ-વધારે મેળવવા સારું) ધાય (દાંડે છે).

૪૨૬. તસ્કર-ચોર, ચોરી કરનાર. તસ્કર તોણે ભૂવટ? તસ્કર તોડે ભુવને-ચોર ધરમાં ખાતર પાડે છે. ન્યાયાન્યાય (ન્યાય+અન્યાય) ખરું અને ખોટું.

૪૨૭. પુર-પૂરાં, બધાં, સઘળાં; હદર-પેટ; નૂર-તેજ.

૪૨૯. ઇશ-મહાદેવ (બ્રહ્મા સરળે છે, વિષ્ણુ પાળે છે, અને શિવ સંહાર કરે છે).

૪૩૨. હોડ-દારત. cf. હોડ આપણે એટલી, આયું એકાવળ હાર.
નળવી ખેડો કર્મ-કર્મને ન (કાંઈ પણ ઉદ્ધમ કર્યા વિના) સંભાળીને
ખેડી રહો.

૪૩૩. લખે-લક્ષ, નગર (ખધાની નગર આગળ-ખધાની સમક્ષ તે લક્ષ્મીજી
જેવી શોખતી હતી).

૪૩૪. ઘાસી મૂછે.....અહંકારમાં-મદમાં-દોષમાં માણસ એ પ્રમાણે
પોતાની મૂછ ઉપર હાથ ફેરવીને.

૪૩૫. રીઝ-રીઝ, આનંદ, ખુશી.

૪૩૬. વણન (વાણિજ્ય)-ધંધો, રોજગાર.

૪૪૨. ગાયક-ગાનારો, ગવૈયો; પાખર-ફૂલની આદર (ઘોડા ઉપર લઈ
પ્રસંગે નાખવામાં આવે છે તે).

૪૪૬. સુખપાલ-પાલખી.

૪૪૭. નાખે દેલ-પોતાને બેઠતી વસ્તુ મેળવવાને સાર ગામમાં બધે ફરી
ફરીને આગ્રહપૂર્વક લીખ માગવી-એને દેલ નાખવી કહે છે અને
એ દેલ નાખનારને દેલીઓ કહે છે.

૪૫૨. અર્ણવ-સાગર, સમુદ્ર; તીર-કાંઠો, કિનારો.

૪૫૬. કહો એક ને કરો બીજું-કર્મને વખાણો અને ઉદ્ધમ કરો.

૪૫૭. પરહરો-છોડી દો, છોડીને આલ્યા નહો.

૪૫૮. મટામટ-હાલ્યા આલ્યા વિનાના બીલકુલ સ્થિર.

૪૬૦. નગ(યાગ)-યજ્ઞ.

૪૬૧. પાખરો-શણગારો (પાખર-ફૂલની આદર વડે). પાખર-હાથી
ઘોડાને શણગારવાનો સામાન; ફૂલની આદર.

૪૬૩. અલેખે-(અલક્ષ્યે) નહયા વિના; આદર-માન.

૪૬૭. સમતુલ-સરખાં; જુગતે-ચુકિતએ, વિચારીને.

૪૬૮. ઉદય-મકટ થવું તે (તેવો ઉદ્ધમ કરવાનું સૂઝે છે).

૪૭૦. સૂત્ર-સુતર.

૪૭૩. દૂટાય-અયડાય, અડળાય; પ્રીતયો-સમન્વયો, સમાધાન કર્યું
(સંકષ્ટ).

અર્થસૂચક ટીકા

૪૭૪. મેલ-શંકા (મનનો મેલ હોતો તે નીકળી ગયો-શંકાનું : થઈ ગયું).
૪૭૫. ભતિ સ્મરણ.....-ખેડને તેમના આગલા જન્મમાં તેઓ હતા તેનું સ્મરણ થયું-તે યાદ આવ્યું અને ખેડખે તે કોઈ બીજાને આજખ્યાં.
૪૭૬. અવસાને-આખરે, મરણ પામ્યાં ત્યારે. અનુગ્રહ-વરદાન, (ઇન્દ્રલોકથી મૃત્યુલોકમાં અવતાર લેવાનો એમને શ્રાપ એ હતો તેમાંથી હવે તેઓ મુક્ત થઈ પાછા ઇન્દ્રલોકમાં ગયા તે)
૪૭૮. વાસ્તુ-સુંદર; લીલા વિલાસ-આવી વાતો કહેવાની મજા, વન્યવાનો શોખ.
૪૭૯. કરગરું.....-ખેડ હાય જોડીને વિનંતિ કરું છું.

૫૮૨

સમાપ્ત.

શુભશાલી નાટ્ય મંડળ.

દેવકરણ નાનકડી પીલડીગરુ

એલ્ડી-સ્ટેન સર્કલ, કોલકાતા

સુભાષ

